

ЛННБ України ім.В.Стефаника

01180689 (X)

2012

ВЯЧЕСЛАВ БУДЗИНОВСЬКИЙ.

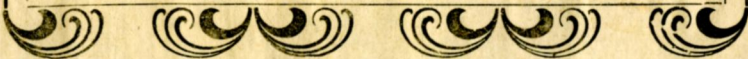
ПІД ОДНУ БУЛАВУ!

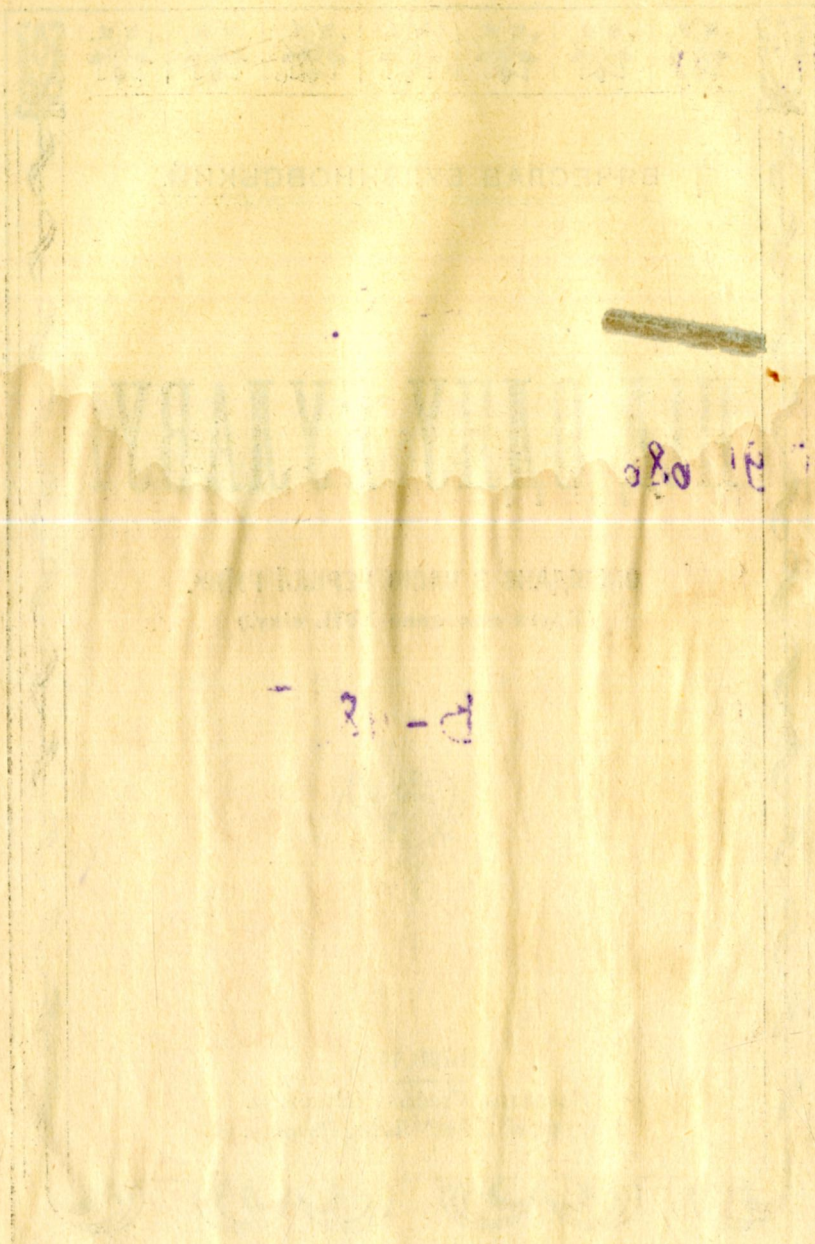
ОПОВІДАНЄ З ЧАСІВ ПЕРШОЇ РУЇНИ.
(Друга половина XVII. віку.)

ЛЬВІВ 1920.

Накладом Стефана Шухевича.
З друкарні „Діла“ Львів, Ринок ч. 10.

19 080

P-18

~~B-4895~~

ВЯЧЕСЛАВ БУДЗИНОВСЬКИЙ

ПІД ОДНУ БУЛАВУ!

Оповіданє з часів першої руїни.

Mr. Lov, 21/5-1940

ЛЬВІВ 1920.

Накладом Стефана Шухевича.
З друкарні „Діла“ Львів, Ринок ч. 10.

2р

ЛЬВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
№ И 0195686

12097

Збірка М. С. СІЯКА

В половині червня 1662. року гурток їздців, самих молодих хлопців, простував з глибини Запорожа ід півночі. Вже смеркало, коли задержались над Дніпром проти устя Орелі. Тут, на сій водній межі Запорожа і Полтавщини був перевіз. Коні, знесилені цілоднєвною їздою приоставали. Вже ізза коний треба було переночувати тут, над Дніпром. Якби то інші часи, то найліпше булоби таки зараз перебраться на той бік, аби завтра, як будуть рушати в дальшу дорогу не мати мороки з переправою. Провідник гуртка, Юрко Смолин, син полковника в Гукові був за тим, щоби ночувати на запорозькім боці, бо тут було безпечніше. По цілій Україні шаліла воєнна хуртовина. О посідане сего краю змагалась Москва з Польщию, ще й при співучасті самих козаків. До одних була близша Москва, до других Польща. Примучені тою силою, що була близша, одні козаки стояли при Москві проти Польщі, другі при Польщі проти Москви.

Козацтво Лівобічної ішло війною на козаків правобічних і навпаки. Москва і Польща накиннули Україні братовбийчу війну. Брат мусів різати брата! До того ще як спільники одних прийшли Татари, як спільники других Калмики. Як окрема сила, що в мішалась у війну на свій власний рахунок, виступила українська чернь. Гурток наших їздців ще не знав, що дієсь по тім боці Дніпра. Чули, що Хмельниченко вже тягне на Переяслав, Чигирин і на Кременчуг. Його татарські чамбули вже могли бути по тім боці Дніпра. Татари помагали йому бити Москаля в такий спосіб, що народ вже тоді співав: „Бодай тебе, Хмельниченьку перша куля не минула!“ Може через ніч надтягне хто з того боку і розкаже, чи дорога в глибину Полтавщини вільна.

Саме тоді, коли позсідали з коний і стали розкладати огонь, коло хати перевізника по тім боці появилася ватага пішоходів. Тоті, побачивши гурток людей по запорозькім боці, стали довго призирати ся їм і ще

довше радили, чи перевозити ся. Не знали, що то за люде, чи безпечно зійти ся з ними.

„Чого боїте ся?“ промовив Зяблик. „То якісь вертають з Запорожа, а тепер на Запорожу лиш такі як ми...“

„Я волів би,“ перебив ватажок, Шарпило, „щоби то були городові недопанки. Саме тепер для нас наша братія небезпечніша.“

„А то чому? Ти хиба забув, що перед нами робота, що нам потрібні руки.“

„Руки потрібні, але не такі, що сплїндрували би наші сакви і бесаги. Тобі, бачу, вже надоїло двигати той міх. Поділив би ся з другими... ге?.“

„Агій, на тебе!“ Та диви. Нас більше ніж в трое тільки. Скорше вони з нами поділять ся... Бачу, що в них є коні. Ми готові в дальшу дорогу поїхати їх кіньми.“

„Вони і коні мають і зазбрдені. Нам треба доконче скріпити громаду зазброєними, а ні, то Татари пройдуть з добичею поуз нас... Як би тоті помогли, то татарська добич безпечно впаде в наші руки. Треба побалакати з ними, може пристануть до нас.“

Пором причалив і висипав на запорозький беріг безмаль не сотку людей, що стовпившись, вертіли ся на однім місци, як би не знали, що їм далі діяти. Вони наміряли цілу добу пересидіти по сім боці, а позавтра пробрати ся назад за Дніпро. Тепер, через їздців, котрі також лишились ночувати, не знали, чи розтаборити ся в їх сусідстві, чи подати ся троха дальше, аби між ними була більша відстань.

Оба гуртки були подібні до себе і відріжнялись так, що на перший погляд пізнав би, що то цілком иньші люди. Подавали на себе тим, що здебільша одні і другі були приодіті з хлопська і не по празничному. Одні і другі були замашені та обшустані. Ріжниця хиба була у тім, що плате тих, що ішли з Запорожа було о много більше спотреблене. Найбіднійший жебрак-волокіта соромив ся би показатись людям в таких штанках чи полотнянках. Кобито була лата на латі! А то в одного рукав кінчив ся над ліктем, в другого ногавки над коліном. В декого сидження було залагане кусником невичиненої кінської шкіри, в иньшого таки прозірало грішне тіло. Сорочку, хто мав, то її останки позістібувані колючками тернини. Більшість була без чобіт. Обутим

визирали палці. Шапкам треба було добре призиратись, аби пізнати, що і вони колись пишали ся баранячим чи бобровим кожухом. Одяги тих, що прийшли з того бою, також не були просто з голки. Всеж таки видко було, що відколи вийшли з під рідної стріхи небагато минуло часу, та що за той час не багато перебули біди.

Зате обідрані шанталавці під иншим зглядом виглядали ліпше, ніж пришелці з того боку. Отсі ішли всі пішком. У тамтих кождий мав, як не два коні, то бодай одного. І то ще якого! Як би просто з гетьманської стаднини. Пішоходи були зазброєні, але не лицарською зброєю. Шаблі мав тільки дехто. Впрочім в одного була за очкуром сокира, в другого різницький ніж, в третього звичайна довбня, або здоровий ціпок. У їздців була збруя козака: шаблі, списи, кинджали, келепи, луки, пістолі і рушниці.

Ще сильніше відріжнялись обі купи поведенєм. Вигляд піхотинців був в загалі дуже непривітливий. Понуривши голови збили ся в купу і, водячи очима по землі перешіптували ся. Лиш час до часу спозирали скося і знідолбя в сторону їздців. Міркували, чи схочуть з ними панібрататися. Неоден думав також, чи не запасти ся їх кіньми та їх зброєю.

Їздії носили чола високо, дивились оден одному і цілому світови просто в очі, та голосно і весело гуторили. Хто жив на Україні в половині сімнацятого віку, доразу пізнав би, що то за люди одні і другі. В обох гуртках були сини одного народу, що наваживсь стрясти з себе чуже ярмо. Та не однаково одні і другі брали ся за се діло. Не однаково, бо не однакі були душі в одних і других. В одних були крепкі, здорові та горді душі здавна вольних орлів; в других вялі, хиряві та пок'рливі душі рабів, що лиш на часок вихопились з тюрми прірваної без їх співучасти.

Дуб, що скільчився на широкім полі і увесь вік свій ріс у вільнім просторі пещений росю та ясними і теплими проміннями сонця, гартований вітрами і негодою, такий дуб вибуявсь високо, розріс ся широко. Високий і кремезний стоїть просто, гордо держить своє чоло. Ніяка буря не зігне його в каблуку, не всилує стати навколішки, ні повзти по землі. Инша буде деревина, хочби з жолуди того самого батька-дуба, як вона скільчила ся під склепом тюрми, що загороджує

приступ соняшному проміню. Не росте просто в гору. Хирявий та вялий дубчак вигинаєсь в кривульку, повзе то сюди то туди, аби якою щілиною прокрасти ся до світла. Так буває і з людською душею. Хто вродивсь і виріс в ярмі, не таку має душу, як той, кого з дитини росила вольная воля. Ще нікчемнійша душа такого тюремника, що рабство виссав з грудий мами рабині. Инакше боре ся за волю той, що хоче виломити ся з тюрми, в котрій вродив ся і виріс, так що його очі з роду не бачили сонця а грудь не дихала вольним воздухом.. Инакше знов той, що родивсь на волі і аж пізнійше попавсь у кайдани. І поведене такого, що лиш про те думає, аби сам видобувсь з тюрми, не таке, як поведене того, що боре ся не лиш за свою власну волю, але і за волю свого брата, чи сусіда.

Промислом їздців, промислом з діда-прадіда було козаковане. То родові козаки, що як вродились, так і вирости вільними козаками. Вони з дитини все дихали вольною грудью, свіжим воздухом широкого та вольного степу, гріті ясним промінем сонця. Такий, хоч згодом тіло його попало у неволю, то його душа таки лишилась тим кремезним, буйним та гордим дубом, якому спина ні карку не зігне ніякий ураган степовий. Піхотинці родились і животіли в казаматах рабства, до котрих промінь сонця не зазирає ніколи. Груді їх дихали гнилими випарами тюремного льоху. Тимто й здержані в розвою їх душі, викравши ся на сонце вольної волі, не годні були, мов викинена з землі кертиця, від землі очий підвести, бо світло сонця осліплювало їх.

В козачім гуртку ніхто й не питав, яку то породу людей пором привіз на запорозький бік. Вигляд і поведене пришелців сказали їм, що то найнещасливіші в світі злидарі прокрадають ся на Низ. Хиба лиш того ще не знали, яка то сила гнала на Запороже саме тоту купу. В тоту безпанську країну необмеженої волі українське хлопство валило тоді натовпом з ріжних причин. Одних підганяв Лях і Москаль, інших гнало хамство їх власних рабських душ. Одні рабські душі сказали собі: „всюда зле, а дома найгірше!“ Вони утікали, прокрадались через Бог, Синюху, Тясмин і Орелю, аби не бути дома, бо дома неволя. Другі ішли туди, аби відтам вернути домів... панамі. Утікали і такі, що хоч стогнуть в ярмі, не годні спромогти ся на бунт. Ішли

тоті, що хоч з тюрми вирубала їх козака шабля, ще не навчилися даровану їм волю шанувати.

І рабська душа бунтуєсь проти неволі, але тільки пальцем в чоботі. На свого-пана гнобителя раб з роду кинесь лише тоді, коли того душмана вже хто другий звалив з ніг. Невільник з роду гне перед своїм паном не лиш катоване канчуком тіло своє. Ще більше гне ся в три погібелі його рабська душа. Побитий канчуком почіхаєсь; змордований тяжкою панщиною зітре з чола піт і зітхне глибоко... тай тільки всего. Руки проти ката не підійме, бо її здержує рабська душа. Вона ненавидить пана, але також боїть ся і поважає його; корить ся перед ним як перед висшим єством, уліпленим з иншої, панської глини. Зненавидженого пана раб має за полубога. За лихого і пакісного, але все таки Бога; за єство висше, зіслане на світ нарошне на се, аби панувати і катувати. Раб збунтуєсь проти свого пана хіба аж тоді, коли вже нема проти кого бунтувати ся. Коли того полубога скинув з трону, та з його руки вихопив канчук хто другий, то тоді і раб кине ся на безборонного. Спряче ся за чужі плечі і відтам стрілить. А ні, то на розбійничий лад засяде в ночі і втопить ніж в його... не груди, а в його плечах. Невільник з рабською душею проти свого пана, як довго він стоїть на ногах, в ясний день руки не підійме, до явного лицарського бою за власну волю не стане.

Але як знайдесь брат лицар, що тіло раба виломить з тюрми, то тоді рабська душа не знає межі своїй волі. Не уміє користати з неї, ні забезпечити її. Вирубаний з ярма чужими руками, раб не хоче знати ні бачити того, що окрім него на тій самій землі живуть ще другі люде, та що свої лікті треба носити так, аби ними не розтручувати ребер сусідів. Рабська душа і чути не хоче про се, що для забезпеченя що лиш добутої волі треба частину її пожертвувати в користь сусідів; що хто хоче мати права, то також мусить взяти на себе обовязки. Увільнений раб не розуміє того, що і вільний мусить двигати ярмо... тото ярмо, яке на одиницю вкладає весь народ.

В хвили, коли весь український народ ставав одною вільною громадою, ні одному Українцеві не вільно було сказати „моя хата з краю“. В державі такої хати нема. Але карловаті рабські душі того ще

не знали, та не розуміли, що і вільний має обов'язок для добра своїх співгорожан, для добра і закріплення вивойованої волі всего народу та цілої української землі дати мірку, як не крови власної, то бодай свого власного поту робучого. А рабські душі не лиш не знали сего. Вони власну державність ненавиділи ще більше, ніж державність чужу. Хамом руководить люта, прелюта зависть. На світі вже з давна так водить ся, що завидуєш лише такому, що був рівний завидникови. Рабській душі гірш усього ненависний брат, до котрого доля усміхне ся милійше ніж до нього. Завидує передусім своему братови, а двигарями української державности були рідні брати рабів... козаки. Сій верстві народу, з котрої рекрутуєсь найбільша пайка його хамів, осоружна взагалі всяка держава, всяка державна власть, всякий лад державний. З держави вони безпосередньої користи не мають, а посередних користий не розуміють і не бачать. За те бачать і відчують тягарі на удержане держави, та обмеження необхідні для користи і добра загалу. „Чужий панує над мною“, мудрішкує рабська душа, „і висмоктує кровцю з мого серця, бо він чужий і на се вліз до нас, щоби сею кровю розжити ся. Але щоби мені старшував мій сусід, мій родич, мій рідний брат?!... А я що?! Я гірший від него?... Від мачохи? Не дїждеш! Має мені старшувати моя власна кров, то радше нехай старшує кров пєся!“

От такі то люди, були тоті, що перевезли ся на запорозький бік. Черняки, що ще за Богдана Хмельницького вихопили ся з панських рук. Вони волочили ся за його війсками, живучи з відпадків війни. Тоті відпадки, подеколи дуже масні, не дозволили їм до нині вернути ся до їх предківського хліборобського промислу. Вони тинялись дальше, глядаючи за наживою. Тепер зглотили ся, постулювали голови до купи і радили, як би то їм наблизити ся до козаків, та виміркувати, чи не далось би позискати їх до спілки. Козаки собіж хотіли підійти до черняків, бо надіялись почути від них „що нового“ в Полтавщині, та чи на шляху до Небулова і Гукова воздух чистий. Аби чернякам розв'язати язики, треба було вислати до них такого, що умів по їхньому балакати. Такого, котрого вони могли би взяти за одного з їх братії. Між козаками був такий. Семен, слуга Небулівського сотника, Степюка. Коли син

сотника Остап, молодий сімнадцятьлітний парубок вибиравсь разом з побратимом Юрком на Запороже, сотникова упросила старого слугу Семена, аби пішов разом з Остапом, та нишком опікувавсь ним.

„Здорові були!“ гукнув Семен наближаючись до черняків. „Відкіля Бог провадить?“

„Від усюди“, відповів оден. „А куди тебе несе нечистий?“

„Ти, бачу, дуже вічливий... Гей небоже! Як би ти так відповів мені в моім селі, з вулиці через пліт. Наговорив би я, з за плота, твоїй мамі, аби ти знав, чий ти син. І собаку спустив би.

„А я когута пустив би... на твою стріху“ реготавсь черняк. „Твоя мова крепка... Бачу, що ти наш брат. Чого ти причепив ся до городовиків?“

„Я з небулівської сотні, гуківського полку. Вертаю у свояси, бо чув, що полк піде на Правобічну бити Ляхів... І Хмельниченка, що пристав до них.

„Тоті“, вмшавсь в розмову ватажко черняків, Шарпило, „що справді хочуть бити Ляхів, валять тепер на Запороже. Відтам, не з панської гетьманщини прийде їм амінь. Де там нашим городовим з їх старшиною до війни з ляцким панством. Ворон воронови ока не виклює. Ваші старшини такіж пани як і ляцка шляхта. Доки наших кармазинів не видусить холера, або Сибір, доти не буде гаразду на нашій Україні. Найперш побийте вашу старшину...

Шарпило заспівав такої нарощне на се, аби Семен скорше виговорив ся, хто його товариші і як ставлять ся до черні. Як були се гордовиті городовики, то й не говорив би з ними про се, що мав на примітю, бо тоті „недопанки“ не схотілиби панібратати ся з його голотою. Семенови ані гадки було перечити ся, бо знав, що не образумить їх. Противно, рішивсь потакувати.

„Нашій старшині вже недовго панувати. Запороже і московський цар возьмуть їх добре у руки. Вертаю просто з Січи. Бачив, що варить ся. Черни там велика, превелика сила. Вжей вибрали гетьмана для України. На злість кармазинникам дадуть їм такого гетьмана, що колись то вельможним гетьманам чистив чоботи... кошового отамана Бруховецького. Він тепер кличе ся кошовим гетьманом. Прийде на Україну з усею чернию. Прийде обрхувати ся з дуками старшинами.

„Коли так, то чого ти саме тепер покидаєш Запороже; не ждеш, аж кошовий гетьман рушить з усею братією? Хиба ти не наш? Твоє товариство, хоч в лахмітю, не подабає на товариство черняків.

„Усякі між ними. Є голота, є і городовики. Я причепивсь до них, бо в товаристві безпечнійше. Ми чули, що вже і по лівім боці вештають ся кримські спільники Ляхів. Я простую до Небулова, аби на Запороже вигнати як найбільше людей, бо мені ані гадки іти з моім полком.

„А хто буде вельможному сотникови сіно косити? Що пан сотник, його осаул, його писар та всі його козаки їсти муть, як не буде людей, що свій хліб мелють в його млинах і дають пайку на військо? Чим його козаки будуть стріляти, як не буде людей, що, пючи пиво та горівку, платячи за перевіз, то що, зсипують до його каси свою кєрвавицю, аби мав защо купити порох, кулі?

„У нас не так, як в иньших сотнях. У нас сотник дурний, бо не притискає народу. А народ у нас мудрий. Весь вписав ся в козацький реєстр, а сотник не счеркує їх. Всі мають козачі привілеї. На старшину ні на військо не роблять, ніяких податків не платять, горівку самі гонять. В сотниковім млинї дають лише звичайну мірку. Мельникови за роботу. Сотник, кажу, дурний. Має покладний грїш. Напрятав ще за лїпших часів, в походах на Турків, Ляхів. Тепер і сам жиє з того, та ще й оплачує сотенну канцелярію, купує порох, олово. Тим то й тяжко збунтувати народ проти такого старшини.

„Твій сотник справді якийсь недотепа. На військо давати власні гроші! Але ти помиляєш ся, гадаючи, що проти такого тяжко народ збунтувати. Навпаки. Хоч би сотник як лупив, то народ, проти голопятника не піде, бо в него нема що взяти. Але твій сотник справді мусить мати великий скарб, не вичерпаєму керницю срібла та золота. Лиш скажи се нашій братії!

Черняки зглотили ся навкруги розмовляючих. Слова „скарби, золото, срібло“ збентежили їх, розцікавили. Прислухувались уважно, лупаючи оден на одного очима.

• „Ти, небоже“, промовив Зяблик, той що відгрозивавсь когутом, „мудро зробив би, як би пристав до нас, та провів братію до сих скарбів...“ Штовхнув Семена в бік, нахиливсь до него і шепнув до уха: „Нам

ціла тота братія не потрібна. Аби тільки були скарби та провідник... Знаєш добре, як до них дібрати ся?"

"Правду кажеш", Семен відповів йому також пошепки. "До такого діла велике товариство непотрібне, ну, і... забогато рук до поділу Вистануть два, три. Але де найдеш такого спільника, аби на него мож покласти ся?..."

"Я поговорив би з тобою. Коби тут шинок! При чарці ти пізнав би мене... що моя мама недоріку не вродила, та що доброму товаришеви і я вірний побратим При чарці говорить ся від серця, не кривить ся душею. І розумні думки родять ся.

"В моім товаристві знайдесь яка квартира. Сам бачив, що вчера пили. Але ніхто не дасть.

"Не хочу за дурно. Маю чим платити. Іди до своїх і розпитай. Не пожалуйеш. Як той, що має горівку схоче дати її за яку золоту чічку, то відійди з ним на бік. За онту могилу, що якої пів версти за вами. Я поговорю з нашим отаманом Шарпиллом, аби мене вислав до вас на підслухи та підмовляти до спілки з нами. Тоді зайду до вас за тоту могилу.

"То братія Бруховецького", розповідав Семен, коли вернув до своїх. "Зараз довідаємо ся, які геройства за ними і які перед ними. Між ними є мочиморда і великий балакун. Прийде до нас купувати горівку. Казав, що заплатить золотом. Треба його добре підпоїти, то вищебече всьо. Берить горівку і ходить поза отсю могилу.

Юрко добув з навюченої на коня бесаги боклаг і пішов за Семеном. До них пристав також Остап. За часок пришкандибав Зябчик, двигаючи на плечех добре напханий міх. Йому аж очі заіскрились коли побачив боклаг. Простягнув руки по него.

"Стривай, небоже!... Всього не дам. Лише половину. Маєш фляшку?"

"В тім то й біда, що не маю. Мусиш відступити цілий боклаг, бо до чого наділлеш?"

"Годі! Як не маєш посудини, то з торгу нічого не буде.

Зябчик почіхав ся в потилицю, думав, думав, ста порпати в мішку і виймив глек з салом. Сало викинув, глек витер полою і поставив перед Юрком. "Сип!"

"Ти вдурів? З горшка вихлюпаєсь.

„Годі! Така вже доля горівки. З горшка, чи з фляшки... мусить вихлюпати ся... до горла. Гадаєш, що з тими пару краплями буду возити ся? Що може понесу до моїх? Добре вийшов би. Всі кинули ся би на горівку, як голодні вовки на барана. Випю таки у вас. Сип!

„Горівка ще не продана. Ще не знаю, що дістану за неї.

„Не бій ся, козаче. Маю чим платити. Дам тільки що в корчмі купив би цілу бочку.

Зяблик знов став порпати в мішку. Видобув клучок завернений в онучку і розвернув її. Правду казав, що має чим платити. В онучці було пару червінців, троха срібної монети, золотий хрестик, дві срібні чарки, гудзи з самоцвітами, то щб.

„Дам отсей хрестик... Золотий.

„Не годить ся купувати святий хрест за чортів напсток, що лише до гріха наводить“, замітив Семен.

„Правду кажеш. Не годить ся“, відповів Юрко і віддав хрест Зябликови.

„То може отсих пять гудзів? Також золоті. А то-то каміня в них, як яйце голуба.

Юрко придививсь гудзам. Пізнав, що не золоті, лиш позолочені. І камінь не був найшляхотніший. Звичайний туркус.

„Нащо мені тото?! Ними не причепуруюсь, до мого лахмітя не причеплю. Хиба знов промінати за горівку і пропити. Покажи тоті янцушки.

„То було доразу казати, що маєш дівчину. Я був би зараз знав, що показати. А то тільки прогайнував часу!“ докоряв, подаючи два нараменники з широго золота, прикрашені ізмарагдами.

„За тото дам горівку.

„Ого, козаче! За оба?

„То не золото. Срібло, помащене зверху золотом, аби срібло не стерло ся.

„Хто його знає, чи помащене? Може твоя правда, а може й ні. Тут нема золотаря, аби розсудив нас. Але хоч би й золочене срібло, то воно вартує більше, ніж твоя горівка разом з тобою. Даш цілий боклаг, то бери.

Зяблик взяв боклаг, наляв до срібної чарки і вихилив. Наляв в друге і подав Юркови. Третою почастував Семена, четвертою Остапа. Кинув чарку в мішок,

приклав боклаг до рота і тягнув. Здорово тягнув. Відоймив від рота, висипав ся і знов приклав. „Добра“, хвалив, „Дуже добра. Але і добре заплатив. Не маєш кривди, козаче. І я не маю. Від решти мушу відгородити тоту, що вже всипав в себе. А ні, то ще вплю ся“. Добув з міха коржі. Став рвати зубами сало і закусував коржем. Одно і друге поливав горівкою.

Остап і Юрко лишили Семена коло Зяблика. Самі пішли до своїх. Оглядали так дешево придбані нарамники.

„Оба однакі“, промовив Юрко. „Оден завезу моїй сестрі. Другий передай твоїй сестричці. Скажи, що то на спомин від козака, котрого вона була знайшла в саді, під грушкою в кропиві, та вихопила з зубів ваших собак. Хто знає, чи я нині козакував би, як би не вона. Ваші собаки не жартують.

„Тебе знайшла в кропиві? Я про се нічого не знаю. Був торік дома, але Настя не згадувала про се.

„Може забула То приключилось ще перед двома роками, а їй було тоді не більше, як дванацять років. То так стало ся. Я був у вас і під вечір пішов на грушки. Виліз на тоту велику стару грушку, що геть при кінці саду. Гиляка, на котрій я стояв, вже була зморшавіла. Зломилась і я упав на плечі. Мене запоморочило. Коли вже цілком змеркло ся, служба зачинила ворота і спустила псів. Тоді Настя побачила мою шапку і нагадала собі, що я пішов в сад. Потерпаючи, що мене обсядуть собаки, а вони саме туди пустились були, й собі побігла за ними. Лай і гаркіт завели її під грушку, де я лежав в кропиві, все ще без тям. Собаки вже були віддерли полу мого жупана. Відігнула собака і голосно гукаючи призвала службу. Першого парубка, що надбіг, вислала по воду. Вилляли на мене ціле ведро і я прочунав. Як би не Настя, то хто знає, чи собаки не були би зажерли мене. Я чув, що вони вже неодного злодія розшматкували. Нехай бодай отсею дурничкою, яка мене коштує лиш пару чарок горівки, віддячу їй.

Зяблик, як допавсь до тої горівки, то прикладав боклаг до губи, то зазирає до него, чи ще багато. Пив сам, але і не забував за Семена. „Пий, друже, аби була сила до роботи!“ Семен став потерпати, що ж не розмовить ся з Зябликом зараз, то за часок взагалі

нічого не видобуде з него, бо горівка запоморочить його. Став обережно випитувати, до якої то роботи потрібна сила. Зяблик припивав, та розповідав. Перескакував з предмету на предмет, повторяв ся, але вищебетав всьо. Як би цілий його розговор з Семеном звів до купи і завів лад, то оповідане булоби таке :

„Наша ватага, то Ситницькі посполиті, вписані в козаки. Але ми спокійні люди. В козаки вписались, аби між людьми була рівність. Чужої крови не хочемо, але також не хочемо, аби нас займав хто. Отже нас не лишили в спокою. Як прийшла вість, що Хмельниченко іде з Ляхами і татарами, щоби Ситник відвоювати від царя до Польщі, то сотник зігнав нас боронити город. По кількох днях ми зміркували, що то не переливки. У Ляхів були великі гармати, котрими метали в город бомби. Одна така бомба впала крізь вікно в корчму, побила трех хлопів. Сама корчма згоріла. Та коби то сама корчма! Разом з нею згоріло пару бочок горівки... Отже народ зібравсь на нараду і пішов до старшини. Кажемо, щоби город віддати Ляхам, то бомби не будуть побивати людей. Тай може помилуване вимолимо. Як Ляхи возьмуть город силою, то всіх нас дадуть Татарам. Заплатять їм нами за поміч. Але сотник Собенко ні, тай ні. Висміяв нас, кажучи, що город видержить і пять літ облоги. І вся його старшина завзялась боронити, хоч би до загину. Отже ми винайшли льох, котрим мож було видобути ся за город. Сим льохом Шарпило прокравсь до Ляхів, аби з ними замириться. Хотів, бачте, народ спасти від загибелі. Ляхи згодились помилувати нас, як видамо їм козачу старшину. Не було иншої ради. Ліпше нехай пропадуть два-три упертюхи-кармазинники, ніж мав би загинати весь народ. Шарпило вернув ще тої самої ночі і ми зараз взяли ся за діло. Счинив ся бунт. Ми спіймали та звязали старшину і сим потайним льохом відставили до ляхького табору. Аби Ляхам дати знати, що вже можуть увійти в город, Шарпило підпалив якусь хату. В городі счинив ся гвалт. Козаки, хоч ми їм сказали про нашу злагоду з Ляхами, хоч не знали, де старшина діла ся, таки не хотіли здатись. Отже ми зміркували, що Ляхи покарають город пліндруванем. Щож було діяти?! Аби українська праця, тоті скарби, які жидова і козацькі дуки з цілої околиці напратали в городі, не впали в ворожі

руки, ми випередили Ляхів і Татар. Заки Ляхи перебили козаків, що боронили брами, кождий з нас напхав до міха кілька лиш міг вдвинути, вийшов потайним льохом за город тай у степ... Дурні козаки не здавали ся, а бились так, що вигибли до одного. З пімсти за цю оборону, бо Ляхів погигбло у трое тільки, Ляхи вирізали весь народ, не лишаючи в живих одной дитини. Відданих їм старшин вбили на палі.

Семена кортіло здоймити очкур, зашморгнути на шию сеї паршивої собаки та задусити її. Але переміг себе. Черняки мали на примітю якийсь новий злочин. Треба було з підхмеленого видобути решту. Ліпше не дати стати ся новому нещастю, ніж пімститити се, що вже минуло.

„Коли Шарпило був в польськїм таборі“ Зяблик зповідав дальше, „чув розмову Ляхів з Татарами. З сеї розмови виміркував, що оден татарський чамбул вертає домів, у Крим. За поміч, яку дали Ляхам, Ляхи дозволили їм ще на добавок вирабувати село Орчу. Татари підійдуть під Орчу завтра середопівночи. В пятницю на зорях нападуть на село. Що годні будуть потащити домів, тото заберуть; возьмуть ясир, і всьо проче знівечать. Старців і діти виріжуть а хати з рештою людської праці пустять з димом. Шарпило і ми рішили кроваво пімститись на Татарах за зрабоване і вирізане село.

„За село вже вирізане і вже зрабоване? Воно ще ані зрабоване ані вирізане. Ти хйба хотів сказати, що за такий хйжацький намір Татар?

„Ще не вирізане ані зрабоване, але буде. Буде позавтра досвіта.

„Буде позавтра, хоч ви вже вчєра, чи може ще раньше знали про се, що Татари затївають? І ти вже говориш про пімсту?!

„Чи маємо Татар пропустити поуз нас з ясиром і усею иншою добичию? Ще може провести їх, аби під нашою охороною вернули домів? Чи ми, православні христїяни ще маємо поблагословити їх за се, що виріжуть православний народ? Татар мусимо покарати!

„Як ви православні христїяни, то ви з тою карою не смїєте ждати аж до тої пори, коли Татари православний народ вже виріжуть. Ви, заки стали радити

над карою, повинні були перестерегти Орчан. Як доси не зробили, то тепер зробіть се.

„Хиба би дурні були! Як підемо за твоєю радою, то Татари не зрабують села, не буде що відбирати від них.

„Таким чином село вирабують та виріжуть не Татари, але ви, татарськими руками. Ви, православні християни,

„Пусте, православні; пусте християни. Орча ранговий маєток. Половина села козаки, половина поспільство. Людська праця і доходи з млина та горівки ідуть на полковника та його бахурів. Нема чого жалувати їх. Як Татари зруйнують село, то полковник не буде мати защо купувати кармазинів та сапанців. Ми й так незабаром перебеємо всіх кармазинників... нашими власними руками. Аби тільки булава попалась у руки Бруховецького... Отже ми пробрались на сей бік, бо тут безпечнійше. Маємо тут переночувати і завтра з полудня назад пробрати ся, бо Орча по тім боці. Але ми без військової збруї. Ножами і сокирами Татар готові не подолати. Шарпило вислав мене до вас, аби я виміркував, чи ви не пристали би до спілки. Але я міркую, що чим менше товариство, тим більша пайка прийде на одного, при поділі добичі. Моє товариство дуже велике, а до самого діла, як ви пристанете до него, цілком непотрібне. Тут треба шабель і рушниць. Міркую що ви були би дурні, як би пішли до спілки, та ділили ся добичею з моїм товариством. Возьміть до спілки мене одного. Я знаю, куди Татари, вже навантажені добичею вертати муть. Знаю, де Шарпило загадав устроїти засідку. Проведу вас.

При кінці розмови Зяблик вже загикував ся. Горівка попутала язик „А... а... а... пот... тому ти покажеш мені стежку до скарбів твого сотника...“ Похилив ся і заснув.

Семен лишив Зяблика під могилою і вернув до своїх. Козаки навіть не радили, коли Семен повторив їм все, що чув від Зяблика. Ще не скінчив оповідати, а коні вже були назад осідлані. Виряджались на той бік, аби перестерегти Орчан. Аби черняки не здогадали ся в чім діло, рішили перевезти ся не тут, але аж коло Переволочної. Юрко вислав двох звідунів в сторону табору черняків, аби допевнити ся, чи вони не підглядають,

що дієсь у козаків. Але їм ані гадки було. Вониж в тій цілі вже вирядили Зяблика. Самі навіть відсунулись далше від козаків, бо в так близькім сусідстві загадочного товариства було їм ніяково. Всі спали, окрім одного Шарпила. Він сторожив і нетерпеливо дожидав Зяблика. Коли звідуни вернули з вістію, що ніхто не слідить їх, козаки взяли коні за поводи і нишком пішли за Юрком горі рікою. Коний досісти і чвалом рушати мали аж тоді, коли між ними а черняками буде така велика відстань, що не почують туноту копит. Саме в хвили, коли Юрко задержавсь аби сісти на коня, щось промайнуло в кущах, що тягли ся ліворуч. Гадаючи, що то звідуни Шарпила, Юрко підвів руку і козаки станули. Юрко хотів розпустити козаків в ланцух, щоби чвалом окружили кущі та спіймали тоту загадочну звірину. Не прийшло до того. З кущів висунулись два хлопи і, не скриваючись, подали ся до козаків. Запитані, хто вони та за чим приходять, відповіли, що вони з купи, що прійшла з того боку, та що хочуть пристати до козаків. Юрко недовірчиво спозирав на них. Мав підзор, що то шпігуни вислані Шарпилем. Спитав з якої причини відчахнулись від свого товариства.

„Скажемо тобі правду, козаче“ промовив оден з хлопів, Козюра. „Ми гірко каємо ся, що пристали до тої купи. Ми гадали, що то справді козаки. А то люди, що не по правді живуть. Вони гірш тих нехристів. Їм не воля на умі, а рабівництво. І однаково їм, ворог чи свій. Аби лише було що взяти. З такого промислу не хочу жити. Ні я, ні мій сусід, Книшук. Ми рішились начхати на тамтих, та пристати до вас. З вами вернемо на той бік. домів, Ми з Небулівської сотні, Гуківського полку... Між вами є також наші краяни. Ще й тото хочемо сказати, що треба перестерегти Орчан, бо до Орчі мають позавтра загостити Татари. Спасайте православний народ. Ми вас проведемо. Дорогу знаємо дуже добре.

Послідні слова розвіяли сумніви Юрка. Коли хочуть спасти Орчу, то вони цілком певно відстали від ватаги Шарпила. Казав дати їм зайві коні і вони поїхахи з козаками. Однак для певности козаки взяли їх в середину. Перед самою Переволочною заступив їм дорогу сильний відділ козаків. Станув перед ними півкругом і далше не пускав.

„Чи ви сказали ся?!“ крикнув Юрко. „Вступіть ся і не гайте нас. Нам горить земля під ногами.

„Чи то не Юрко Смолен?“ спитав осаул Яким, що саме в сій хвили причвалав від перевозу... Твое щастє, що ще на час наспів. За яку годину було би запізно. Тепер не пропустимо нікого ні з Запорожа до нас, ні на Запороже від нас.

Причина така: Грамотою з дня 13. мая (1662) цар наказав білгородському воєводі, князеви Григорієви Ромодановському іти з московським військом до Переяслава. Там він має скликати раду, аби вибрала гетьмана. На сю раду цар казав покликати нашого наказного гетьмана Сомка, його суперника полковника Золотаренка, московського підлизу єпископа Методія і запорозького отамана кошового Бруховецького з усею його старшиною і всім військом запорозьким. Ми знаємо, який тепер народ на Запорожу. Там зібралось тепер найпоганійше шумовинє. То не козаки, а люди, що жили би не з праці власних рук, а рабунком. Війску Бруховецького, як такий набрід мож звати військом, осоружний всякий лад. Воно стоїть за Бруховецьким, бо той віхоть московський обіцює черни, не то що будуть мати козачі привілеї, себто свободу від усяких тягарів, але що також будуть вільні від обовязку воєнної служби. Вони стоять за панованєм Москалів над Україною, бо колись говорив їм Пушкар, а тепер обіцює Бруховецький, що під царем не буде ні податків, ні воєнної служби. Україною будуть правити оплачувані царем воєводи і народ не буде мусів годувати козацької старшини; Україну буде боронити московське військо, отже і козаки вже будуть злишні і український народ взагалі не буде потребував проливати власну кров в обороні власної землі. Найсильнійше тягне черняків до Бруховецького надія, що так він як і Москва дозволять вирабувати козацьку старшину. Ми знаємо, що Москва кличе Запорозців на раду на се, аби Україні накинати Бруховецького. Щоби при його помочи і помочи черни взяти Україну в кліщі, вигубити козацтво і з нашого народу та з тої самої черни вициркати послідну каплю крови. Тому то я і полтавський сотник Буйвол порадили Сомкови, аби силою спинити заливу черни з Запорожа. Запороже має свою власну старшину, свого власного отамана кошового. Ми не

вторкаємо ся до вибору їх старшини, нехай вони не накидають гетьманів городовому козацтву. Сомко згодивсь і вислав нас з війском до Переволочної, аби понищити пороми, човни і плоти, не пропускати з Запорожа черни а на Запороже харчів. Саме тепер зачинаємо роботу. Потому підемо горі рікою аж до Кременчуга. Всюди понищимо перевози і всі броди обсадимо війском. Отсей відділ, що тепер сїдлає коні, поїде зараз долі рікою знищити пором при устю Орелі.

„Тоту роботу, пане осауле, будете мусіли відкласти на завтра. Нам треба пропустити на той бік одно товариство, котре маю охоту провчити, аби знало ріжницю між козаком і розбійником.

Юрко розповів про намірений набіг Татар на Орчу. Відділови, що мав іти нищити перевіз біля устя Орелі осаул Яким казав вирушити туди, але перевозу поки що, не нищити. Козаки мали скрити ся в лісі біля перевозу. Як „купа“ Шарпила перевезе ся, відділ мав нишком слідкувати за нею, аби під Орчою, як треба буде, взяти її в два огні. Сам зі своїм війском пристав до козаків Юрка.

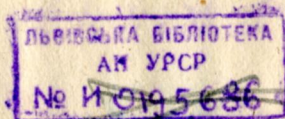
Шарпило, не діждавши ся до півночи Зяблика, вислав двох звідунів.

Звідуні пішли, беручи свої клунки з собою. Ніхто з їх товаршів не дивувавсь, бо кожний був би зробив так само. В сій купі знав оден одного. Лишити свою „працю“ під опікою товариша, значило тільки, що „пиши, пропало!“ Нишком окружляючи місце, де гадали, ночують козаки, звідуні підібрались аж до таборища. Знайшли його порожним. Пішли нахилця далше і попали на сплячого Зяблика.

Оден штовхнув його ногою в бік. Він лише помурмотів і спав далше. Бачучи боклаг, і самого Зяблика в блювотиню, здогадали ся, що купив у козаків горівку, впив ся і заснув. Через те й не міг звістити, що козаки вже пішли далше.

„Що нам діяти, куме?“ спитав оден, спозираючи ласо на боклаг, в котрім ще була половина горівки, та на пузатий міх Зяблика

„Я, куме, сказав би вам щось“, відповів другий, так само вліпивши очі в боклаг і міх. „Як ми тоту безрогу оттутечки так лишимо, а до табору чейже не по-

тащимо його, то пропала решта його горівки і його міх. Безпечно вкраде хтось.

„І я так думаю“.

„То і ви кажете, що боклаг та міх безпечно пропали йому?.. Коли він того вже втратив, то не мати ме кривди, як ми возьмемо. А ми, що разом з ним працювали на того, не прогнівимо Бога і не будемо мати гріха, як поділимо ся отсим, замість позволити, аби який злодій безпечно обікрав його?“

„І я так гадаю. Степове право таке, що як я що знайшов в степу, то воно моє. Ми того знайшли. Ніхто сего не пильнує, бо він спить. Відки ми маємо знати, що то його річи?! Мабуть хтось ішов туди, попри нього, та саме коло него згубив.“

„Безпечно згубив. На що хто дурний має знайти? Ми перші знайшли. Воно наше. Безпечно наше... Але, аби тільки не двигати, ліпше буде боклаг випорожнити тут на місци.“

„І я так гадаю. Але не тут, біля него. Ануж чорт схоче і він просне ся? Або Шарпило, не діждавши ся нас, вишле других? З міхом Зяблика нам і так не вертати до наших. Зяблик, як просне ся, верне, відбере.“

„Безпечно відбере. Бери боклаг, я беру міх... Пращавай Зяблику, пращавай Шарпило... Ходім!“

Вже на світ займалось, а тут не вертають ні Зяблик, ні оба звідуни. Шарпило взяв двох і пустив ся шукати за пропавшими. Не мало здивувавсь, коли на місци, де козаки розкладались на нічліг, не знайшов нікого. Не міг збагнути, куди вони повіялись. Прийшли аби переправитись на той бік, але не зробили сего, бо був би бачив, як перевозять ся поромом. Тут броду нема, а чейже плавцем не пробрали ся. Хиба пішли аж під Переволочну а Зяблика і звідунів взяли з собою... Шарпило поміркував, та рішивсь і свою ватагу повести туди. З Переволочни зручнійше було перестріти Татар повертаючих з Орчі. Зібрав свою купу і повів її за тропою козаків. Під могилою пошпотали ся о Зяблика. Він ще спав. Блювотиня, в яким лежав, сказало їм, чому не вернув до них. Хотіли розбудити його. Але Шарпило махнув рукою.

„Нехай дальше спить, товарири! Таких товаришів нам не треба.“

Ледви зробили пару сот кроків, попали на обох звідунів. Спали оба, держачи в обіймах порожний боклаг. Біля них оба їх клунки і міх Зяблика. І сих Шарпило не казав будити. Лиш забрав міх та клунки і повів ватагу даліше.

Молодий Юрко віддав своїх козаків під провід осаула Якіма. До Орчі провели козаків Козюра і Книшук. Вели їх тим яром, котрим, як чули від Шарпила, мали прокрасти ся до села Татари. Там, де яр поширювавсь у балку, було село. Саме тоді стояла в Орчі ціла сотня добре зазброєного війська. Наказний гетьман Сомко провідав був, що проти него, та проти москалів Ромодановського вирядивсь гетьман Юрко з Ляхами і татарською ордою, та що вони простують на Переяслав, Канів, Кременчуг, і Бужин. Сомко зарядив мобілізацію. Справжні козаки ще того самого дня станули готові до походу. Не так тоті хлопи, що вписались були в козаки, аби мати козачі привілеї. Одної ночі сєзли з села всі молоді і здорові. Лишились тільки баби, старці, каліки і діти. Так зробили не лиш в одній Орчі. Так було скрізь, по цілій Україні. В останніх днях грудня Сомко говорив царському послови: „Тепер усі зовуть себе козаками і ніхто не хоче платити податків. Колиж покаже ся ворог, то не хочуть служити. Втікають на Запороже. Там собі рибу ловлять. Опісля змагають ся, що службу робили, проти ворога ходили. Втікають на Запороже, щоби не давати помочи проти ворога“.

Орчанам ані гадки було, що Татари так близько, та що мають наскочити на село. Щоби в селі не було метушні, козаки Якіма не розповідали нікому про се, що знали. Розповіли тільки Орчанському сотникови і зараз скликали раду старшин. На раді була вся старшина орчанської сотні, старшина сотні Якіма, Буйвол, Юрко і Остап. Радили як устроїти засідку.

„Гагаю“, промовив орчанський сотник, „що смерком нрийдуть сюди татарські звидуни, аби провідати, чи в селі є яке військо і чи люди взагалі приготовані на набіг. Нам треба буде військо таки зараз вивести з села, аби люди і татарські звидуни гадали, що ми вже пішли в похід, та що село безборонне.

Заграли церковні дзвони. Піп відправив службу Божу. По богослуженю вийшов з церкви, поблагосло-

вив військо і воно рушило з села. Козюра і Книшук лишили ся в селі. Яр і балка ішли від сходу ід западови. Від півночи припірав до яру ліс Козаки вийшли з села його западним кінцем. Коли село було вже далеко за ними, скрутили ід півночи в ліс і там скрили ся, дожидаючи вістий від Козюри і Книшука. Татарські звідуни могли зайти в село з двох сторін. Могли зійти яром, туди куди прийшли були козаки, або від западу, балкою. Козюра і Книшук розділили ся. Козюра пішов горі яром, вийшов в степ і край стежечки ляг на мураві. Неначе припочиває. Книшук взяв сокиру і пішов в противну сторону, в низ балки. Там був березовий гайок. Зрубав дві берізки і також ляг, відпочати по роботі. Лежав і, окидаючи оком околицю, слідив зорко, чи не іде хто. Не довго ждав. Ще не смеркло ся, як в горі по сім самім боці балки виринули два верховики. Два хлопи, що їхали охляп. Над берегом задержали ся роззираючись за місцем, де могли би зіхати в низ. Таке місце було пару крок в праворуч від них, але дуже невідгідне. Позсувались з коний і, ведучи їх за поводи зійшли в низ саме в тім місци, де лежав Книшук. Поздоровкались, та полягали біля него, припочати. Очевидно, між ним і пришелцями завелась розмова. Казали, що мандрують за Орелю, на Запороже. Хоч Книшук не питав їх, розповідали, що скрізь, куди лиш ішли, сила війська. Збирають ся на зазив Сомка проти правобічного гетьмана і Ляхів. Тепер в кождім селі стоїть військо готове до походу. Тільки жеде на гетьманський приказ, куди йти. Книшукови не треба було казати, з якого то кубла птахи. Ні сіло, ні пало... торочать про військо в кождім селі. То нарощно на се, аби балачка, неначе від нехочу, сама собою-мусіла зійти до того, чи і в Орчі є військо. Саме того, що балакали тільки про військо, хоч Книшук звертав розмову в инший бік, допевнило його, що то татарські шпігуни. Між Татарами жило тоді постійно чи мало Українців. Дехто попав був в полон, а видобувшись яким чином з неволі, лишивсь в Криму на сталий прожиток. Так з часта робили хлопи, що жахались вертати домів, де ждала їх неволя, гірш тої татарської, бо гірка панщина і кнут панського гайдука. Инших инша доля загнала у татарський край. Побусерменив ся, пристав до орди та разом з нею наскакував

на Україну, ходив лупити українські оселі. Такі то по-турнаки, що зпали мову та звичай українського народу робили Татарам шпігунську службу. Книшук розповів їм, як то величаво весь народ села, саме сьогодні в-ряджав свою сотню у похід, та що в селі не лишивсь ні оден козак, ні оден дужий хлоп.

Пришелці подивились на сонце, і підвели ся з землі. Кажали, що їм пора в дальшу дорогу; що пройдуть кріз село, та яром вийдуть в степ. Взяли коні за поводи і велуча їх за собою, пустились ід селу. Книшук пішов з ними. Кажав, аби провести їх до яру найпростійшою дорогою. Вони, ідучи селом, пильно роззирали ся. Мусів говорити правду, міркували, бо не добачили ні козака, ні взагалі дужого хлопа. Самі баби, діди, тай діти. При вході до яру Книшук пожелав їм щасливої дороги і приостав. Як шезли за першими кущами, Книшук пішов за ними нахилця. Бачив, що денедє приоставали, призираючись узбочам яру. При виході з яру шпігуни попали на Козюру. Від него почули те саме, що від Книшука. Се до решти допевнило їх, що село безборонне, та що народови ані гадки про якусь татарську небезпеку. Коли сіли на коні і поїхали дальше, Козюра виліз на високу смереку, що стояла край яру і слідкував очима за ними. Помчали ся ід западови, саме в ту сторону, відки повинні були надійти татари. Прийшов Книшук і лишивсь сторожити. Козюра вивів спрятаного в хащах коня і помчав ся до ліса, спровадити козаків.

Коли смеркло ся, військо вийшло з ліса. Полусотня Орчан і козаки осаула Якима лишили коні і скрились в кущах одної спохилости яру. Другу узбіч лишили вільну, щоби кулі, які случай поніс би на той бік яру, не побивали своїх. Захоплені Татари не моглиб втечи тою необсадженою стіною яру, бо була дуже стрімка. Половина Орчан лишилась в лісі, не злізаючи з коний. Середопівночи сторожа розставлена в степу звістила, що Татари ідуть. За часок чамбул справді надійшов. У коний були пообкутувані дахмієм морди і копита. На те, аби пирханем та тупотом не зрадити приходу хижаків. Лишивши коні з кількома вартовими, Татари нишком зійшли в яр і гусаком прямували у село. Саме в хвили, коли передовик доходив до місця, де яр став поширюватись в балку, десь в горі кликнув сич. Татар-

ський гусак притьмом станув. Передовик, послідний, та декілька в гусаку повалились на землю. Хто скрикнувши, хто без зойку. Татари скоро отямилися. Зрозуміли, що влізли в засідку. Ще лиш не знали, де ворог усадовив ся, бо козаки пустили на них першу сальву з луків. Ні гук, ні лиск не зрадив становищ ворога. Роздалось слово команди і всі Татари гепнули об землю. Татарський ватажок казав своїм прилягти до землі, щоби в темряві ворог не мав ціли. Оба хлопці, татарські шпігуни погибли від татарських ножів. Татари гадали, що то вони зрадили їх. Гадали, що як були в селі, то розповіли про намірений набіг і порадили підсісти ся на них. Ватажок надіявсь, що зграз по луках заграють мушкети та зрадять позиції ворога. Тоді зміркував би, котрий бік яру не обсаджений, або слабше обсаджений. Знав би, куди справити своїх людей, аби спасали ся бігством. Але мушкети мовчали. Між тим верхові казаки вискочили в степ і, заки сторожа полишена при татарських конях похопила ся, ударили на них козачі шаблі. Всеж таки оден вартовий, заки повалив його булат, встиг випалити*з пістолі. Татарський отаман здогадав ся, що коні в небезпеці, та як хто забере їх, то цілий чамбул пропав.

„Назад до коний!“ крикнув.

Татари схопились з землі. Стріляючи з луків на безбач, метнулись назад. Тоді посипавсь ще раз град козачих стріл і заgrimіли рушниці. Чим ближше до виходу з яру, тим сильніша ставала пальба, тим густійше застелювали доріжку татарські трупи. До коний таки не здужали дібрати ся. Град куль припинив їх.

„Здавайтесь!“ гукнув Яким. „А ні, то ляжете всі!“

Татари вже були без проводу, бо їх отаман і його заступник лежали між убитими.

Шарпило, котрий надтягав від западу, загадав був обійти село півкругом, зійти в яр саме тим боком, котрий обсадили козаки, та ударити на Татар тоді, коли обвантажені добию виходити муть з села яром. Хоч його люди були без пальної зброї, та хоч Татар була більша сила, Шарпило надіявсь одоліти їх нечайним наскоком серед темної ночі. В темноті з захопленим значевя ворогом і невелика ватага здужалаб справити ся ножами, сокирами та довбнями. Ніким не помічена ватага підійшла під саме село. Шарпило вже хотів

звернути в бік, аби село обійти, коли в ярі гримнула перша мушкетна сальва. Шарпило думав, що в селі дізнались про намірений Татарами набіг та дожидали їх. Для него і його людей не було тепер іншого виходу, як метнутись у село та змішатись з Орчанами. Тоді виглядалоби, що і його люди причинились до побіди над Татарами, та малиби право до пайки того добра, яке Орчани відіймуть від побитих Татар. Саме тоді, коли Яким взивав Татар, аби здали ся, почув від села крик: „Бий! ріж!“ „Ріж! бий!“ ревли, але ні ризали, ні били. Стояли на місци. Татари зжахнули ся, але тільки на хвилину. Побачивши, які то їх нові противники, добули шабель і станули проти них лавою. Яким повторив своє візване.

„Здамо ся,“ відповів оден Татарин, „як відженеш отсих собак“.

Козюра підійшов до Якіма і сказав йому, яка то козакам наспіла поміч. Тоді Яким відрядив відділ козаків, щоби всунувсь між Татар а черняків. Козаки станули двома лавами з мушкетами готовими до стрілу. Одна лава станула лицем до Татар, друга до купи Шарпила. Так відгороджені від черняків, Татари поклали зброю на землі і дали себе повязати. Коли козаки стали ділити між себе татарські коні та їх вантаж, зголосились до поділу також черняки. Шарпило казав, що зайшов Татар з заду і тим допоміг до побіди. Його люди чесно заслужили свою пайку.

„Вашу заслуженину безпечно дістанете“ сказав Яким і гукнув на своїх хлопців. Козаки обскочили купу. Зібралась старшина і присудила кожному по десять буків. Шарпило дістав двацять п'ять. Присуд виконали Татари.

„Тепер шезайте нам з очий!“ крикнув Яким.

„Наші стежки ще зйдуть ся! Відплачу!“ скреготав зубами Шарпило.

* * *

„Сусе Христе! То мав би бути мій син?!“ крикнула сотникова, коли перед хатою задзявкали і заскавуліли радісно собаки і в сійже хвили відчинились двері та у світлицю увійшов Остап. Замість сина, котрого вже рік не бачила, обняти і вицілувати, станула, та зало-

мила руки і голосила: „Що з тобою було, дитинко моя! Соколику мій! Та у тім лахмітю, яким ти обвішаний не знайшовби платка і на онучку!

Сотник також не спроміг ся на слово привитаня. Лише пакав люльку та насупивши брови ходив навкруги сина і призирався йому. Не годен був збагнути, чи се кумедія, чи син може справді був у такій скруті. Сестричка Настя аж розплакала ся глянувши на брата. Остап добру хвилю любувався тим счудованем рідні і зареготав.

„Ви може й не знаєте, хто такий загостив до вас“, промовив, обіймаючи сотникову і цілуючи. „То я, Остап“. Таки ваш рідний син.

„Та що се ти, бачу сама“ відповіла мати, цілуючи сина. „Але в такім лахмітю?“

„Кумедія. Розповім коротко, бо хочу їсти. Ви, тату, вислали мене на Запороже. Там тепер не такий народ і не так там тепер водить ся, як тоді, коли то ще ви були Запорожцем. Інші люди, інша їх поведінка. Старих козаків, давних лицарів запорозьких там тепер ніхто й за віхоть немає. Там тепер панує чернь. Тота чернь, що вергла плуг, косу, ціп і молот, а шаблі ще не навчилась держати в руках. Тота ревнива чернь, що ходить боса, й гола, бо коня, сірак штани і чоботи пропила, дивить ся на козака в жупані, а хоч би лише в сорочці, але цілій та чистій, гіршим оком, ніж на польського шляхтича в атласах і гаптованих оксамітах. На Запорожу тепер рівність. Така рівність, що як оден не має чого, бо пропив, то і другий не сміє мати. Як оден пропе чоботи, то і ти роззувай ся, дай йому. А ні, то роззують тебе так, що разом з ногою, що вилізе з твого чобота, з твого тіла вилізе твоя душа. З вовками жити, по вовчому й вити. Шануючи рівність в товаристві, хочачи мати голос на раді, та, отсе головне: забезпечити цілість своїх ребер, козацтво на Запорожу носить ся тепер так, як вся чернь. В Січи тепер кождий такий як я. Таке не мине й вас, тату, як хочете вмерти своєю смертю. Тота філя черни, що тепер шумить на Запорожу, лагодить ся залляти цілу Лівобічну. Похваляють ся, що перебують всіх городовиків. Очевидно, насамперед дуків срібляників, старшин-кармазинів... Кажіть, мамо, принести якого стерва, або що й є готове... Хоч би й жареного черняка. Зім із шкірою та кістьми, такий голоден. Добудьте також всьо, що козак має мати на собі

окрім власної шкіри та волосся. Нехай причепурю ся. Коли люди в селі побачили нас, то одні ставали роззявивши роти, другі утікали та зачиняли хати. Гадали, що якісь харцизи наскочили на село. Хотів би я бачити полковника в хвили, коли побачить свого сина. Юрко також вернув. Їхав зімною

„Як вертав з тобою, то їхав майже попри нашу хату. І не вступив до нас?“ спитала несміло Настя.

„Він був такий чепурун як я, Насте. Мав такий голодранець та шанталавець показати ся на очі чужим людям? Мамі, татови? Мав козак-парубок світити грішним тілом перед тобою? Ха-ха-ха! Як скине з себе шкаралущу черняка, то приїде... Ага... Чому ти не похвалила ся, як я тогід був дома, що ти Юрка знайшла в кропиві? Та ще саме тоді, коли наші собаки обсіли його так, як запорозькі черняки обсідають кожного необідраного козака. Казав мені, що як би не ти, то вже тоді булоби звисало з него шкаматя, але з його власної шкіри і його власного мяса.

„Бо се давно було“, відповіла паленіючи. „Як ти тогід приїхав був, то від того часу рік минув. Я призабула. Та й того, що й відогнала собак, не таке велике діло було, аби довго тямити, та шей по році чванити ся тим.

Настя неправду сказала. Про сю пригоду під грушкою вона не забула. Братови не згадувала нічого, бо потерпала, що готів з її лиця вичитати, що тоді сталось. Коли Юрко прочунав і від Насті почув, в якій небезпеці був його одяг та його власна шкіра, обіймив її і вицлював.

„Ти призабула, а він ні. Оноді розповів мені про се. Ходи до моїх вюків. Там є щось і для тебе... Подай руку... Гарне?“ спитав, заціпивши нараменник.

„Гарне, дуже гарне!“ шепнула, озирючи золоту цяцьку. Обіймила його шию та поцідувала.

Остап вихопивсь з її рук та став рукавом витирати уста. „Чужого не хочу. Ось чому з моїх уст стираю твій поцілуй. Не мені він належить ся, бо тото золото не від мене. Як в той спосіб хочеш подякувати за дарунок, то цілуй Юрка. Про мене, кільки хочеш. То від него. Аби ти не забула, казав, що знайшла його під грушкою в кропиві, коли собаки вже наважились обгризати його кости. А ти чога так спа-

леніла?.. Диви, диви!.. Тобіж тоді було не більше, як дванацять років!

„Що плетеш дурниці?!... Бери тото золото назад. Не потребую.

„Жартую, серденько, жартую!“ утихомирював, обіймаючи і цілуючи її... „Та про те, як би він... тее... то не жартуй. Ліпшого не знайдеш під сонцем. Хиба що вже є який инший на примітю...

„Дурний ти!“ сказала надута і відійшла. Пішла просто під тоту історичну грушку. Сіла на мураві та призадумала ся. Хто то може знати, про що дівча мріло?!

„Добре, що ти вернув“, промовив сотник до сина. коли той зацитькав голод і переодів ся. „Тепер у нас дуже тяжкі часи настали. У війську погано і дома погано. Через тоту довгу війну зледащів весь народ. Тільки років така сила народу не думала про завтрашний день, жила без праці на власний хліб, а з рабунку. Поспільство вдуріло. І само жде на манну з неба, і війську каже ждати на сей дощ біблійний. Бував я у світі, та скрізь бачив таке, що оден проливає кров в обороні рідної хати, а другий, що шкодує своєї крові, годує тамтого. У нас не так. Ось наш городок. Як тревога, як наступають Татари, чи Ляхи, то весь народ з цілої околиці валить до Небулова, щоби захистити ся за його ровами, валами та частоколом. Але як рів обсипле ся і треба його направити; як треба зрубати дуба і привезти з ліса аби залатати частокіл, то робітника нема. „Не на те“, кажуть, „Хміль воював з Ляхами і панани шляхтою, аби ми сотникови-кармазинокови робили панщину! То його город, не наш.“ Я обновив окріплення, знаєш ким? Упривілесними козаками. І то справжніми козаками, а не тими, що в реєстр вписались тільки на те, аби мати козачі привілеї. Про те, аби якому старшині хто виорав поле, змолотив збіже, або накосив сіна і гадки немає. „Ми всі рівні козаки!“ гукає поспільство. „Старщина вже й так розжилась нашим потом. Нехай пан сотник, пан полковник самі беруть за соху, цїп, та косу!“ Я троха робив наймитами. Але тепер і тих нема. Всі пішли на Запороже, до Бруховецького. Оден козак помагає другому. І я вже косив. Мос, та огаулове сіно. Я помагав йому, він мені. Добре, що ти приїхав. Поможеш зробити решту сіна. Треба було бачити щасливі злорадством лица черняків, коли поставали коло сіно-

жатки та призирались нашій роботі. „Пріють кармазини!“ тішилися. Доси, то ще пів біди. Оден козак вигодить другому і якомсь обробимо ся. Але що буде, як козацтво піде в похід? Як всі здорові парубки і батьки сядуть на коні та понесуть свої груди проти куль, аби поспільство могло спокійно їсти свій хліб та вигрівати ся на печи?! Козачі жінки і матери, дрібні діти, брати та сестри будуть пухнути з голоду, та замерзати. Ніхто те поможе їм хліба зібрати, нарубати дровець. Бо... „бо не на те Хміль бив Ляхів, аби козакам робити панщину! Нехай виздохнуть козачі дуки-срібляники!“ гукає чернь. І до військового скарбу поспільство не хоче дати ані зломаного шельюга. Ні в млині не платить, ні на горівці не дасть заробити. Тепер маємо іти в похід, а моя сотня ні пороху не мала, ні олова. Все те я купив. За мої власні гроші, які я придбав ще тоді, коли не мав чести бути сотником-кармазином, та не мав отсего рангового маєтку. Харчі, сіно і все те, що сотня в поході мусить тащити за собою, козаки придбали самі, власним коштом. На військо чернь не хоче ні платити, ні робити, бо тепер... рівність. Коби то ще єдність серед генеральнї старшини. А то жуть ся між собою... от хочби Сомко і Золотаренко о тоту булаву. Коли Ляхи всилували Хмельниченка відчахнутись від царя та взяли в свої кігті Правобічну, ми на радї в Козельци вибрали гетьманом переяславського полковника Сомка, брата першої жінки Богдана. На біду братови третої жінки покійного гетьмана, ніжинському полковникови Золотаренкови також заблаглось булави. Оден бороздить другому. Москва мабуть хоче мати гетьманом Бруховецького. Із за того не уважає Сомка за справжнього гетьмана, а за наказного, доки не поросте в піре московський підлиза Бруховецький. Коби то знайшовсь такий, що замирив би обох суперників, аби оден став гетьманом, а другий його правою рукою! А ні, то булаву захопить гетьман черняків. Тоді козачу старшину заступлять царські воєводи, офіцири і урядники, а козаچه військо московські ратники. Україна з усім своїм народом стане дійною коровою Московщини.

„Нас саме в отсій справі прислано сюди. Мене і Юрка. Вислали нас до лївобічної старшини Виговський, Богун і Дорошенко. Тоті три є тепер, сказатиб, потайною генеральною старшиною Правобічної. Їх ме-

тою є взяти під одну булаву, зєдинити в оден вольний край всі українські землі від Дону аж по Віслок. Лиш се не може стати ся з нині на завтра. Перешкодою є, не так чвари між старшиною, як ревнивість поспільства і тої частини рядового козацтва, що набралось з черни. Через того Правобічна не може збути ся Ляха, Лівобічну заговтує Москва. Як тому козацтву бороти ся проти Польщі, коли на кождім кроці грозить йому скритовбийчий ніж черняка?! З одного боку напірають на них польські війська, з другого бунт черни. Старшину з власної кости і крови наша чернь ненавидить більше, ніж польського пана. Тота зависть і ненависть жене поспільство в обняття Москви, котрої наш народ ще не знає. Польщу міняє за Москву, не знаючи, що яке їхало, таке здибало. Правобічна трійня, Дорошенко, Виговський і Богун станули на тім, що лядське і московське ярмо зломити та всі українські землі зєдинити в оден вольний край здужаємо аж тоді, коли поспільство, котре Ляха вже знає, пізнасть ще й Москаля. Всі українські землі аж тоді опинять ся на віки під одною булавою, коли поспільство додумаєсь до того, що і йому буде ліпше, як нами правити ме не чужа, а своя власна старшина; як його хати боронити ме не чуже, а власне військо; що весь народ мусить годувати та зодягати тих, що його боронять та правлять ним; що кождий син української землі мусить для блага усіх двигати якийсь тягар... жертвувати, як не кров свого серця, то піт свого чола. Аби чернь до того додумалась, мусять дати їм школу, але добру школу, самі Москалі. І Ляхи ще замало провчили наш народ. Отже треба ще на часок лишити його також в школі польській. Аж тоді, коли народ стане жалувати за власним війском і за власною старшиною, прийде пора зібрати всі наші сили, аби за одним махом стати панам на нашій землі. Чернь, правда, і тоді не допоможе. Але вистане, як не буде бороздити. Коли з заду не буде нас сіпати черняк, будемо такою силою, що новалимо Польщу і Москву. Як би сила була замала, то є такі, що допоможуть. Поможуть нам тоті, що домагали батькови Богданови.

„Як провчиш тоту темну товпу? Хиба сядеш за гнірuch та впустиш, тут Москаля, там Ляха, аби гуляли по свому, руйнували край та вигублювали народ?“

„Не инакше. Нас обох покликали були з Січи до Чигирина саме на те, аби ми переказали їхню думку старшині Лівобічної. Вони гадають зробити так. На Правобічній скинуть Хмельниченка, і виберуть лядську мийку Павла Тетеру. Нам радять вибрати мийку московську, Бруховецького. Там будуть черни давати школу Ляхи, тут московські воеводи і ратники. Аби і правобічна чернь перестала надіятись ратунку від Москви, поведуть її з польської школи у школу московську. Скинуть Тетеру і дадуть край під булаву Бруховецького. Так обабочна чернь скоро нарозумить ся. Стане жалувати за тими часами, коли то верховодили осоружні кармазини козачі. Аж тоді для козацтва прийде пора наново підвести голову. Початок буде тяжкий, бо край буде в московських руках. Але Дорошенко працює, аби дістати турецьку поміч. І дістане її за те, що Україна згодить ся на протекцію турецького султана. Тота протекція не страшна, бо Туреччина ні троха не мішаєсь до внутрішних справ тих народів, які доброхіть пішли під руку султана. Коли новий гетьман при помочи турецького війська вижене з Придніпрянщини решту Ляхів і Москалів, піде з усім козацтвом ід западови і затичить бунчуками Віслок. Всі українські землі опинять ся під одною булавою.

„Коби то всьо так склало ся, як погадалось! Але ворогом України не лиш чужі, не лиш наша чернь, але і честолюбивість наших старшин. По сім боці суперничають Сомко і Золотаренко. По тім боці певно не ліпше.

„Там у тім не так зле. Є чимало таких, що пруть ся в гетьмани, але то пусте. Ніхто не постоїть за ними. Лиш одному Тетері, як я вже згадував, сама старшина хоче дати булаву.. до якогось часу. Хто після него має стати гетьманом, спершу Правобічної, опісля й Лівобічної, навіпслід Соборної України, ще не порішено. Булаву хочуть дати одному з трійні. Виговський рішучо відказав. Каже, що його чернь так зненавиділа, що хоч би покорилась старшині, то йому самому не простить розгрому пушкарівців, та різні, яку справив сему великанському збродови горлачів, неробів, мочимордів, конокрадів і рабівників-горлорізів. Богун також відмагаєсь, хоч з него був би найліпший гетьман. Його шанує козацтво і чернь сьак-так навидить. Його вдача, каже, така, що буде добре правити самим війском, добре

бити ворога. Але до того, щоби правити цілим народом, щоби крутити чужими державами, не має хисту. Коли Виговський не хоче, каже, то нехай Дорошенко бере булаву. Виговський буде йому розумом, як був батькови Богданови, а Богун правою рукою і мечем. „Розторощу на пух і прах все, що полізе поперек його дороги!“ На біду і Дорошенко не хоче брати за булаву. Каже, що він торгує ся з Турком, аби купити його поміч. Як би взяв булаву, то всякі завиди будуть йому бороздити, кажучи, що він запродав Україну нехристови задля власної почеси і користи. Як би й прийняв булаву, то на те, щоби таки зараз, як тільки зєдинить Правобічну з Лівобічною, передати її гетьманови Лівобічної. Зпоміж наших старшин Дорошенко і оба його товариші найрадше бачили би гетьманом Соборної України Золотаренка або Сомка. Всі три просять лівобічну старшину аби помирили обох. Як оден поступить ся другому, то тамті зобов'язують ся дати булаву гетьманови лівобічному. Очевидно, аж тоді, коли Бруховецький надоїсть черни і остогидить їй протекцію московську.

На другий день приїхав полковник з осаулом і Юрком. Сотник з полковником і осаулом заперли ся в світлиці. Обговорювали все те, що переказали їм Юрко і Остап. Остапа не було дома, пішов до попа. Юрко став озирати ся за Настею. Не бачив її два роки, отже був цікавий, як виглядає... чи дуже виросла. Обійшов хату, ціле обійсте, але нігде не знайшов її. Пішов в сад і пустивсь просто в сторону грушки. Побачив там жіночу постать і здогадавсь, що то Настя. Узрівши його, Настя станула безрадна. Чогось то була певна, що він зайде в сад і саме тому прийшла сюди. Тепер, не знати чого, напав її жах. Вже зробила пару кроків, щоби скрити ся, та поза кущі прокрасти ся до хати. Але, як і він побачив її, то було би смішно утікати. Якась сила здержувала її. І бояла ся бути з ним без свідків, і тужила за розмовою, хоч би байдужною, про погоду та негоду, але так, аби ніхто не підслухував.

„Як то чудно склало ся“, промовив Юрко, поздоровкавши ся. „Коли ми в останнє бачили ся, то ти знайшла мене під отсею грушкою. Тепер, коли по двох

роках в перве бачимо ся, я тебе знаходжу під тою самою деревиною. Показала дорогу, раз тобі до мене, раз мені до тебе. Чи не сидить у ній наша доля?... І яка? Добра, чи лиха?

„Лиха, бо ти упав з неї. Троха тебе житя не збавила. Як така доля у ній сидить, то скажу зрубати її. Аби не накоїла якого лиха. Вона вже й так дуже стара. Сего року цілком не зародила.

„Лиши її. Не кажи рубати, бо я хочу ще раз упасти з неї, аби ти ще раз знайшла мене.

„А гій! Як би не те, що я сама бачила, як ти лежав, на плечех, то тепер, чуючи, що тобі забাগло ся, гадалаб, що ти тоді упав на голову.

„Не знаєш чому мені таке забাগло ся, тому й дивуєш ся. Я надіюсь, що як би ще раз упав так, то ти знов знайшлаб мене тут загроженого собачими зубами. Ти знов спасла би мене і я мав би нагоду ще раз подякувати тобі... так як тоді подякував. Лише я тоді не бояв ся, бо ти ще була дитина, Тепер... не знати, що на таке сказала би горда сотниківна.

„Що на таке сказала би горда полковниківна, твоя сестра, як би таке в вашім саді мій брат Остап?...

„Добре, що свідчиш ся моєю сестрою і твоїм братом. Скажу тобі, я сам бачив. Остап не пішов до попа, а приїхав до нас. Я його таки лишив там. То було саме так як ось тут, в нашім саді. Він з нечевя обіймив мою сестру і поцілував. Крепко поцілував...

„А вона що сказала?

„Не сказала нічого. Лише махнула рукою, так що йому з одного боку лице спухло...

„Добре йому так. Аби бодай з місяць ходив з кривим лицем.

„Не буде ходити з кривим лицем, не буде. Воно і з другого боку напухло.. Сестра в одну мить схаминула ся. Метнула ся до него, обіймила шию і, аби не гнівав ся, так вицілувала, що лице вирівняло ся. Лише ціле стало округліше... Коби то так мені! Не завадилоб. І так люди кажуть, що я змарнів.

„Тобі лиш пuste в голові“, відповіла паленіочи.

„Я не пустій... І тото не пuste.

Подада ся в зад, бо Юрко простягнув до неї руки.

„Кажеш, що ти не пустій. А я тобі кажу, що як не хочеш, аби я утікла від тебе, та віддала отсей дарунок, за котрий ще й не подякувала, то лиши між нами три кроки відстані.

„Бачу, що таки мушу лізти на грушку, бо инакше нічо не вийде з того. Полізу і ще раз впаду. Вже не в жаливу, бо бачу, сего року не зародила. Впаду тобі під самі ноги.

„Лізь, як вдурів. Як забув, що ти вже не пuste хлопчище, а козак. Лізь на самий вершок і падай. Про мене, й на голову! Та не на мою, а твою власну.

Юрко плюнув в руки. Обіймив грушку руками й ногами і за хвилино стояв на першій гіляці. Настя заклала руки за спину та сміючись ждала, що з того вийде. Думала, що козак осмішить ся, бо їй ані гадки було, щоби він не скочив а нарошно упав. Була цікава, як викрутить ся з того жарту.

„Овва!“ каже. „Так низько. Таку штуку і я втялаб.

„Може й тепер ще мало?“ спитав, коли задержавсь о три сяжні висше.

„Лізь ще далі, лізь! Аж на сам вершок... Козаче... ти вдурів?!“ скрикнула, коли побачила, що Юрко послухав її і зупинивсь на сухій, зітлілій гіляці, яка під тяжким парубком мусіла заломити ся. „Злізай... ради Бога!... Навіжений, злізь!“ кричала, коли галузь стала тріщати і посипалось порохно.

Юрко знав, що галузь під ним довго не видержить. Він обезпечив себе, держачись цупко другої, здорової гіляки.

„А тепер що буде? Я паду!

Настя лиш охнула і закрила руками очі, бо галузь затріщала, зломила ся. Юрко гепнув біля неї, саме, як се був сказав, перед її ногами. Її дух заперло, бо Юрко, обіймивши її, так пригорнув до себе, що трохи не задавив. Що йому нічого не стало ся, почувла на своїх власних устах.

„Що ти робиш... що ти робиш?!“ шепотіла, вихлопляючись з його рук. Трусилась мов у лихорадці, ледви стояла на ногах. „Ти не добрий, дуже не добрий!“

„То через твого брата. Який він, такий я. Моя звичка така, що око за око, зуб за зуб. Остап важить на мою сестру, то я від него відйму його сестру... як де не ляжу головою... Будеш, Насте, дожидати мене? “

Відповіла тим, що вже не боронила ся, коли він ще раз пригорнув її до себе.

* * *

Гетьманови Богданови чистив чоботи і коня, в поході варив кашу та мив горшки, вилизавши їх, служка Іван Бруховецький. Коли по смерті Богдана гетьманом став Виговський, а Юрка Хмельниченка вислали до Київа, аби там у школі набравсь розуму, Бруховецький поїхав з ним... чистити йому чоботи, замітати його хату, то що. Забаглось Юрасеви гетьманувати. Його віхоть був не аби який киричник. Отже Юрась дав Бруховецькому гроші та вислав його на Запорозже, аби бунтував проти Виговського Запорозжців і всю українську чернь. Місіонар справив ся так добре, що чернь і Запорозжці звалили з ніг творця Українського Князівства від Дону по Віслок, а разом з ним і величне діло його. Борба проти Виговського, козачої старшини і всего городового козацтва; борба проти кожного, хто мав на хребті цілу сорочку, зробила його божищем черни. Чернь мала тоді на Запорозжу перевагу над справжнім козацтвом., Бруховецький став кошовим отаманом. Пяний тим достоїнством, загадав посягнути по булаву соборної України. Йому було байдуже про се, що ним гидилось родове козацтво і всі тоті, що Україну хотіли мати самостійною державою. Руками черни та москалів надіявсь загорнути працю кількох поколінь козачих, хоч би мав розторозити їх діло, діло рук цілої низки таких велитнів, як Сагайдачний, Богдан Хмельницький, та соток тисячів погибших у бою і закатованих. Чернь вже мав за собою, бо проголосив рівність прав, без рівності обовязків. Тепер ще лиш треба було допевнити ся, що за ним стане московський цар. Отаманом того війська, яким цар загадав був зануздати козацтво, був білгородський воевода, князь Ромодановський. Бруховецький провідав, що князь в недалекім від України Путивлю. Він повіявсь туди. Москалі не довго балакали з ним. Досить було розмови одного вечера, аби допевнити ся, що то наскрізь хамська душа Лучшого гетьмана для країни, яку хотіли заневолити і висмоктати, Москалі не знайшли би, хоч би запалили всі свічки світа. Ромодановський не зраджу-

вавсь, за ким він. Все казав, що рішати буде вільний вибір. Кошовий всеж таки набрав духа, бо зміркував, що князь чогось то не долюблює Сомка, найгрізнішого його суперника. З Путивля Бруховецький не вернув ся на Запороже, лише поїхав до Гадяча, куди з Запорожа покликав був цілий полк черни.

Іхав не сам. Його коня вів чура за панським ридваном. Він сам сидів в ридвані проти пані Соорової та її доньки Ванди. З мамою познакомивсь при вечери у Ромодановського, саме тоді, коли вернула з Польщі. З кількох підслуханих слів, коли розмовляла з князем, кошовий здогадавсь, що то агентка українних вельмож польських; що вона посередничить між ними і Московщиною. Як би його посадив на сто арабах, був би не počував себе таким щасливим, як тепер, сидячи на кріслі вибиванім адамашком, між князем і такою красою. Ще з роду не сидів між таким панством. З одного боку клепає по його рамени князь. Сам князь, власною рукою. Не бє, як то бувало, робив Хмельницький, але приязно клепає! З другого боку, Соорова, розмовляючи з князем нахилилась до него поза плечі Бруховецького і, мабуть поневільно, притулювалась до його рамени теплими, елястичними грудьми... Збентежений вхопив чашу і вихилив до дна. Аж затрусив ся, коли вона вхопила його за руку та стала призирати ся перстеневи. „То ваш герб?“ спитала.

„Гербу не маю ніякого. Я Запорожесь, а на Запорожу для шляхти місця нема. Хто раніше був шляхтичем, то між Запорожцями мусить забути про се.

„Але ви, як я чула, засядете на Україні гетьманом городового козацтва. Там шляхоцтво не пошкодилоб вам. Аби пани не цурались вас, а посполиті аби знали, що вони вам не рівня. На Україні гетьман те саме, що в Польщі король, що в Москві цар. Як гетьмануючи, будете цареви вірно служити, то доробите ся московського шляхоцтва. Цар зробить вас дворянином. Ні! Се для гетьмана за мало. Зробить вас боярином. Згодом, то і князем можете стати. Таким, як отсей Ромодановський.

Говорила се впиливши свої великі, чорні, в його також не погані очі. У відповідь кошовий знов ковтнув повну чарку. Така була його перша стріча з Сооровою. На пращанє дала йому польсько-панським

звичаєм руку... поцілувати. Підхмелений держав тоту пухку ручку незручно. Стискав та раз пораз слинив. Цілував би може так і до раня, як би була сама не вихопила з його медвежої лапи та не зeszла в сусідній світлиці. На відході шепнула йому, аби завтра в вечір зайшов до неї. Розповідь йому новини з Польщі. Почує, що говорять про него, про запорозького льва. Він, очевидно, скористав з запросин. Хоч гетьман черни, надів жупан і кунтуш. Ідучи до такої великої пані, ковтнув, на відвагу, добру чашу оковити. Іти було не далеко, до сусідної гостинниці. Приняла його в невеликій комнаті, оббитій турецькими килимами. Просила його сісти біля себе, на низькім турецькім дивані. Перед ними на дзигличку орієнтальні ласощі, збан солодкого вина і дві чарки. Хоч вже дома напивсь був на відвагу, сидів мовчки, не знав про що і як заговорити. З такими панями в їх власних хатах він ще з роду не балакав. Ще й се онесмілювало його, що не знав, чоґ вона казала зайти до себе. Лиш тото здогадувавсь, що має щось сказати про його кандидатуру на гетьманство. Вона не зачинала нарощне, а він забув язика в роті. І не знати, як довго була би тревала тота мовчанка, як би не вино перед ними. В розпуці, що не годен знайти предмету до розмови, рішивсь зачати від вина. Не ждучи на запросини, вхōпив за збанок і став мановняти чарки.

„Вибачайте, але мені горло висохло так, що говорити не годен. Міркую, що се вино ви поставили не на те, аби на него лише дивити ся. Як стану гетьманом, погощу вас у себе.

„Говорите так, як би булава вже була за вашим поясом. А то ще вилами на воді писане. Про сю булаву рішати ме не одна чернь. Рішить царська воля. І слово Ромодановського заважить. Воевода потягає за вами, але в Москві і Сомко має багато прихильників. І між Ляхами є його приятелі, — додала, бачучи, що гість поблід. — Бо треба вам знати, що про се, хто має стати гетьманом в царській Україні будуть рішати не одні Москалі, але і Поляки. Не гадайте, що як Польща і Москва воюють з собою ізза тої України, то вони вороги собі. Ціла тота московсько-польська війна, то чиста комедія. Чому воно так, довідаєте ся пізніше. Саме в сій справі я приїхала до воеводи. Приїхала,

знов поїду і ще раз приїду. Що тоді привезу, те й буде. Або вас виберуть вольними голосами під опікою московського війська, або кого іншого без тої опіки.

„Ви? Баба і Ляшка? А вам яке діло до України українських справ?!

„Чи ви чули коли, що таке дипломатія, та що у тій дипломатії дуже часто рішають жінки? Тепер ваша судья не в руках воеводи, ані навіть в царських руках, а в моїх. Я рішати-му, хто дістане булаву.

Встала, випрямилась на весь ріст і горючими очима міряла його від стіп до голови. Він також підвів ся. Впив зір в її очі... Хотів вичитати: перехвалка, тото, що сказала, чи правда. Ще як був у Богдана, чув де що про дипломатію, та що державні мужі з часта працюють жінками, навіть в найважніших справах. Вона могла бути шпіоном, що визбирує та доносить до Москви все те, що цар потребує знати про ріжних людей; в сїм случаю про кандидатів до булави. І таке можливе, що той, що рішати ме, задурений у нїй, та робить все, що вона лиш захоче? Щось у тїм є, бо якого дїдька баба товче ся між Москвою і Варшавою, а тепер заїхала аж до Путивля, до чужого їй московського князя! Сяк чи так, не пошкодить піддборити ся гарній бабі. Солодке і сильне вино додало йому смілости.

„Про всі справи на землі — промовив — рішають, отже і про гетьманську булаву рішати муть люди. А люди людьми. Будь він воеводою, князем, а то й самим царем, в однім всі вони однакі. В однім вони такїж саміські, як і простий козак. Всі вони мають одну кров, однаке мясо. Як яка гарна спокусниця стане перед князем-воеводою, ось так як тепер ви стоїте просто мене; як гляне на него такими очима, якими ви тепер осліплюєте мене; як возьме в свої оксамітні долоні його руку і скаже „по сьому бути!“, то він припаде до її ніг і питає: „лише тільки?!“ „Князь Сомка не долюблює. Але як ви скажете йому, що би гетьманом зробив Сомка, то, хоч весь народ за мною, булаву дістане царський ворог.

„А ви, хоч знаєте се, такі пихаті! Не хочете просити мене, аби я за вами подала слово“, промовила, беручи його за обі руки і нахиляючись до него. „Хиба вам булава байдужа? Булава і моя приязнь!

Не видержав довше. Бух, на землю та обняв її коліна.

„Поможи мені, ратуй мене! Як який ангел чи чорт не постоїть за мною, то Сомко таки готов виграти, а я стану посміхом у людей. Як мені не допоможе велике московське військо, то моя чернь проти козачого лицарства не остоїть ся.

„Встань. сядь коло мене, побалакаємо. Чокни ся зі мною... Так... Тепер слухай... Булаву дістанеш, але... але“, промовила стискаючи його рамя над ліктем, що трохи не зойкнув, „як за тоту булаву заплатиш мені... головою Сомка. Як присягнеш, що зараз по виборі голова Сомка покотить ся під ноги твоєї черни...

„Лише тільки?!“ крикнув схопивши ся на рівні ноги. „Лише одна голова одного Сомка, мого суперника? А голова Золотаренка? Голови Третяка, Попкевича, Бута, Силича, Ширая і інших і інших старшин, не забагло ся тобі? Кажі! Дам тобі всі. І з сего і з того боку. Головами кармазинів встелю цілий двір твій, вимощу дорогою аж до самої Москви.. як їх буде тільки.

„Присягнеш? Поцілуєш хрест?

„Поцілую і присягну. Присягну і поцілую кому хочеш, кого хочеш! Найрадше тобі і тебе. Ти мій ангел, ти мій чорт!

Став цілувати її руки, її коліна. Щасливий, що знайшов помічника, розпалений та запаморочений вином, не знав стриму. Обхопив її медвежими раменами, пригорнув до себе і впивсь в її уста. Лише цокане великого стінного годинника перебивало тишину.

Від любовиного похмілля перший протверезивсь Бруховецький. Він був наскрізь практична людина. Його кортіло щось більше знати про роботу сеї загадочної жінки. Думав і міркував, та н'як не міг збагнути, яке її могло бути діло до голови Сомка. Хотів спитати, та на язик не приходило перше слово. Вона також не обзивалась. Сиділа мов в памороках. Нарешті йому терпцю не стало. Ковтнув чарку вина і промовив перший.

„Чи Сомко скривдив тебе, що ти так завзялась? Може у війні вбив, та ще в звівський спосіб батька, брата? Може любого чоловіка. Бо ти, відай, вдова... га?

„Чи Сомко скривдив мене? Ще й як! Не вбив нікого з моїх; ані обікрав, ні опозорив... Він взагалі нічого злого не вдіяв ні моїм любим, ні мені самій. Та про те через него, лише через него, я, сотворена на те, аби бути щасливою і навкруги сипати щастем, в моїм житю щастя не зазнала. Він винен, що світ кругом мене катівнею, що в моїй душі пекло. Він винен, що я стала... тепер вже сам знаєш, яка я. Я знала собі цю. Знала, що аби хто був царем царів, хоч би й серце його вже не було вільне, то він таки, як я лиш моргну, впаде перед мною на землю, так як се ти зробив. Як зробив неоден перед тобою і зробить неоден по тобі. Я знала се і він се знав. Знав, що я могла дістати кого лиш схотіла би...

Через отсе оповідане перед очима Соковрової виринули та пересувались її молоді літа. Гість не перебивав оповіданя, бо не чув. В його жилах плило багатого вина. Послїдна чарка та духота в маленькій комнатці до решти затуманили його. Вснув. Соковрова, в міру як котили ся спомини, оповідала тихим голосом, не йому, а собі самій.

„Могла мати кого хотіла. А я, дурна шалїла за Сомком. Від него віяло холодом. Я гадала, що він, звичайний козак, боїть ся глянути на таку красу і таку богачку. Аби його осмілити, я сама кинулась йому на шию. А він — копнув мене. Не ногою... ні! Ще гірше.., словом. Сказав, що він український козак, а я Ляшка; що він православний, а я католичка. Я казала, що для него відречу ся мого народу, і віри. Він відрізав, що вже має дівчину, що вона любить його, а він її. Що вони вже по слові. Віл вяже ся воловодом, козак вяже ся словом. Козаче слово сильнїйше, ніж булатний ланцух. Я відійшла від него і — пішла блудом, зійшла на безпуте... Сомку, Сомку!... Я простила би тобі, бо ще нині люблю тебе. І простила-б і зробила би гетьманом... За хвилику щастя. Але знаю, що не схочеш... Я вже двічі пробувала, і ти знов двічі копнув мене... За се мушу мати твою голову! Вже довго полюю на неї. Ще п'ятнацять років тому присяг мені оден, що добуде її. Я увірила, що добуде, бо то був не хто будь. Могутній князь. За те я заплатила йому... собою. Заплату взяв, але, заки встиг Сомка дістати в свої руки, минув ся. Впрочім, хоч би й був жив до суду віку,

був би таки не зробив сего. Хоч вся Польща мала його за великого лицаря, хоч українська чернь леденіла на саму згадку його імени, він був трус. Нікчемний тхір, що лиш над безборонним народом умів знущати ся. Куди Яремі до Сомка!.. Та пощо розповідати цілу історію... Тепер вже дістану його голову! — крикинула, штовхнувши Бруховецького в бік. — Ти присяг. Ти здоймеш йому голову з пліч, бо він і твій клятий ворог...

„Здойму, голубко, здойму, серце. Але зроблю се для гетьманової, для моєї жінки.

„Як ще раз бовтнеш таке, то розійдемо ся. Ані слова більше про тото. І я не хочу і ти жалував би. Я люблю лиш одного... Ти знаєш, кого. Іншого негодна полюбити... доки сей жиє. Як би я віддала ся, то чоловіка обманювалаби. Я, яка є, така й буду, а свого чоловіка обманювати не хотілаб. І ти жалував би. Відвернув ся би від мене ще заки ми станулиб перед попом, бо побачиш кращу і молодшу. Тоді я обманювала би тебе, а ти мене. Гарна булаби пара. Не хочу стати гіршою, ніж я вже є. Не говорім більше про пусте. Вернім до справ державних. Ти їдеш до Гадяча, аби там перезимувати з твоїми Запорожцями. І я поїду туди. Там докладніше обговоримо справу булави. Зі мною буде також моя донька. Їй, очевидно, буде відомо, що ти до мене заходиш лиш в державних справах. Але мій дім дуже вигідний. Має багато фірток. Як треба буде, щоби донька не знала, що ти у мене, то зайдеш і вийдеш такими дверми, котрих вона не знає. Як хочеш, то до Гадяча поїдемо разом. В моїм ридвані є місця більше ніж на трое.

Повертаючи від Сокорової, Бруховецький аж зачувавсь від солодкого упою. Вже вчора мав себе за якогось, мов у тій казці, зачарованого царевича, що сидить в кришталевій палаті між самими царівними. Він, що доси жив в поневірці, помітуваний старщинами і простими козаками; він що навіть ставши вже кошовим, жив серед дикої, темної, необмиканої, брудної голоти, вчора сидів в княжій палаті, при княжій столі. Служба подавала йому страви, наливала вино. А як ласкаво балакав з ним сам князь... клепає по рамени... А нині!... Про таке і в казці не чув. Така пані! Вся в шовках і золоті; вся обсипана жемчугами та само-

цвітами Вона приняла його у себе... та ще й як! Тоті уста, що колись цілував князь... Великий, славний та могутній князь. Ті самі уста цілував і він, гетьман черни. Той стан, пещений колись князем.. острахом черни, пестив нині він... гетьман черни! Тепер я рівний йому — думав. — Ні! Князь Ярема не рівня мені! Він був лиш оден з панів, а я, як вже дістану булаву, буду паном над всіма панами. Йому чистили чоботи посполиті, мої чоботи будуть чистити кармазами-полковники, наказні гетьмани!

Сокорова з донькою виїхали наперед і по кількох верстах задержались в придорожній корчмі. Бруховецький виїхав які дві години пізнійше, лише з одним чурою. Коло корчми передав коня чурі і сів в ридван. Доньки Сокорової він доси ще не мав нагоди бачити. Тепер, сидячи проти неї, забув язика в роті. Сидів розсіяний і, або цілком не відповідав Сокоровій, бо не чув, що вона говорить, або так недоладно, що вона замовкла. Він лише вдивлявся в дівчину як в чудотворну ікону і зітхав. Став жалувати, що зачав був з мамою.

В перших днях жовтня 1662, року Юрась Хмельниченко зложив булаву. На його місце вибрано гетьманом Павла Тетеру, чоловіка доньки Богдана, Олени. Лівобічні старшини зібрались в Ічні, щоби обговорити вигаданий правобічною старшиною проєкт ратованя України. Велика радість була серед старшини, коли промовив Золотаренко. На самім в ступі заявив, що він про булаву вже не думає, та що піде за Сомком. Лиш на тото не згоджувався, щоби насамперед дати булаву Бруховецькому Був тої думки, що рабської черни не провчить ніяка школа. Ні ляцка, ні московська. А хоч би і провчила, то ся наука прийде запізно. Чернь отямить ся хіба аж тоді, коли козацтво вже буде звічене, та нікому вже буде станути за волю і єдність України. На раді побідила думка Золотаренка. Порішено держати ся Сомка. По сій раді Золотаренко скликав всю старшину до свого Ніжина. Хоч Сомко на раду не приїхав, Золотаренко промовляв за ним так розумно і щиро, що старшина пяти лівобічних полків пішла до церкви і присягла постояти за Сомком. Присягла не дати булави Бруховецькому, хочби мало прийти до кровавої розправи з його чернию. Вибор-

чий якт, засвідчений підписами старшини Золотаренко зараз вислав до Москви. Цар знехтував сей вибір і зарядив, щоби гетьмана вибрала Чорна Рада. Себто така рада, на котрій був би весь народ, не лиш Лівобічної України, але і Запорожа.

Чорну Раду скликано до Ніжина на день 17. червня 1664. року. Від царя приїхав на раду князь Гагін. З ним прийшло вісім тисяч московського війська, щоби пильнувати, аби на раді був спокій і лад, та аби вибір був вільними голосами. На великій рівнині за містом зібрались непроглядні товпи народу. Йому говорено, що зараз по раді буде вільно бити кармазинів, та рабувати вози і хати старшин. Козачі полки стояли по противнім боці Ніжина. В передодень вибору Гагін віззав їх, аби прийшли на рівнину, але пішки і не зазброєні, так як люди Бруховецького. Козаки знали, що се був підступ. Люди Бруховецького не мали коний, бо пропили їх. Війскової зброї черняки, правда, не мали, але незазброєні не були. Кождий мав в халяві ніж. Хто був без чобіт, скрив ніж в штанах. Москалі казали козакам прийти без зброї, бо з Бруховецьким умовили ся були, що як лиш козаки прийдуть на майдан, то чернь окружить їх і виріже до одного. Тоді Москва дісталаб Україну в свої руки на вічні часи. Козаки прийшли на майдан, але так як були: кінно, зазброєні і з гарматами

В вечір зголосивсь до Бруховецького Шарпило. Він мав тепер цілий полк черни, самих найлютіших ворогів старшини. Сторожа перед шатром не хотіла впустити його, кажучи, що там тепер радять з Бруховецьким царські послы. „Як Бруховецький радить з послами, то і я можу!“ крикнув, відіпхнув сторожу і увійшов в шатро. Верг сердитий шапку на стіл, озирнувся, і, не бачучи вільного стільчика, сів на столі.

„Нічо з усеґо того не вийде!“ промовив. „Гетьманом стане Сомко. Народ не хоче бути на раді, бо ви нас піддурили. Народови говорено, що козаки прийдуть без зброї, а вони зазброєні. Ще й гармати притащили. Голіруч, а хочби з ножами народ не піде проти шабель, мушкетів і гармат. Я з моім полком таки зараз відійду.

„То пусте,“ утихомирював його Бруховецький. Ми саме тепер сю справу обговорювали. Збруя козакам

не pomoже. Московське військо, яке цар прислав нарощне на се, аби народ вибрав мене вільними голосами одоліє козаків. Я вашої помочи цілком непотребую. Я і без вас стану гетьманом. Чернь нехай лише стоїть з боку і рипить за мною. Як би чернь розійшла ся, то лишились би самі Сомкові прихильники і послы царського величества не могли би сказати цареві, що народ хотів мене мати гетьманом. Лиш не розходіть ся, а всьо буде добре... Я дістану булаву, я, гетьман черни стану гетьманом України.

Шарпило зліз з стола, станув перед Бруховецьким, поклав ліву руку на його рамя, правою вхопив срібного гудза при жупані. Сіпаючи з легка гудза і дивлячись йому в очі, став спровола щідити. „Ти, дурню, гадаєш, що ми тисячами зійшли ся з усіх усюдів, аби тобі, чи кому іншому давати булаву... що ми зійшли ся гетьмана вибирати? Чи ти вже забув, по що нас кликав сюди? Кликав на се, аби ми вирізали і вирабували городове козацтво. Вибір гетьмана мав лише бути притокою до зачіпки, мав улєкшити черни обрахунки з кармазинами, з дуками срібляниками. Не гетьмана прийшли ми вибирати. Бо скажи! Яка черни буде користь з того, що гетьманом будеш ти, буде будь який черняк-голодранець, а не Сомко, чи Золотаренко? Чи може ти, ставши гетьманом, сам будеш орати, сіяти, молотити, косити і прочая і прочая? Чи твоя жінка, як ожениш ся, чи твої бахурі? Як на інших гетьманів, так і на тебе буде мусів працювати посполитий. Твою ниву буде росити своїм потом не хто інший, як той черняк, що тебе вибере. Чи будеш правити без осаулів, без полковників, без сотників? Ні! Лише понаганяєш тих, що тепер є, а понастановляєш других. Їм також даш на прожиток... людську працю.

„Я випрошу в царя воеводів і ратників.“ відповів Бруховецький. „Вони прийдуть на Україну і будуть нею правити, удержурати лад, і боронити край від ворогів.

„Тоді буде ще гірше, ніж є тепер. Тоді буде і гетьман і, попри него, воевода. Тоді буде полковник, і, під його боком, воевода. Тоді буде сотник і, при нім, воевода, чи інша московська скотина. Тоді будуть скрізь по містах козачі війська і московські ратники. Народ буде платити податки на опних і других.

„Цар, як пришле своїх воєводів і своїх ратників, сам буде годувати їх.

„Чи ти вже просив царя о се? Чи тоті послі, що тут сидять, як би води в рот набрали, привезли тобі сю обіцянку від царя на папери з царською печатію? Такого паперу ти не дістав і не дістанеш. Ти свідомо брешеш, коли кажеш, що цар буде оплачувати воєводів і ратників. Ти дуже добре знаєш се, що воєводі Чадаєву Сомко дав свої власні гроші на платню ратників. Тих грошей цар доси ще не звернув йому. Знаєш, що тих ратників, які вже є у нас, народ мусить харчувати і зодягати. Тогід під кінець грудня ти таке говорив у Гадячи на радї Запорожців: „У нас з роду-віку не водилось, щоб гетьман, полковники, або сотники володіли хлопами чи міщанами, не маючи на се привілеїв від короля. Та й горівкою козаки не шинкували. Се міщанська річ була і за те вони платили чи королеви, чи панам. Податки з міщан, з черні ішли тоді до королівського скарбу. А тепер гетьман з полковниками і урядниками повернули на себе міста, села, землі, млини. Отже як зберуть Чорну Раду, окреплять „пункти“, то всі отсі добра і добутки повідбирають від гетьмана, полковників і інших урядників, і повернуть усе те на царску казну, та на платню царським ратникам“. — Чернь тішилась, чуючи таке. Тішилась, бо душі лекше, коли з мене лупить чужий, не мій рідний брат. Але утіха черни була предвчасна, бо бачу, що воєводи і ратники прийдуть, а наші власні старшини не щезнуть. Треба буде годувати одних і других. Як би ти справді хотів увільнити народ від козацької старшини, від тих галапасів, то ти сам не пхав би ся в гетьмани. На що нам гетьмана, хоч би такого як ти, коли у Києві вже є царський воєвода? На що нам полковників, хоч би з босої і голої черни, як в містах мають бути царські воєводи? Кажи, на що?! Хиба на те, щоби за рік проти гетьмана Брухо-вещького повіз чернь Вещко-брухий; щоби полковника Шар-пила побив і злупив Пило-шар. Старшина з голої черни буде така сама, як тота, що набралась із шляхти. Ти вже й сам пішов на ту дорогу. Вже й у тебе жупан, та срібні гудзи. Кажу тобі, не дури ся, що чернь збігла ся сюди, аби тебе робити гетьманом. Вона зійшла ся тому, бо гадала, що ти даш в її руки старшин та їх скарби; що у нас вже не буде

городових козакіа, ні їх старшин, лише ратники та воєводи.

Царським послам аж очи засвітили ся з утіхи, коли почули тоту проповідь. Бруховецький стояв безрадний. І не знати, як би тота авдієнція була скінчила ся, як би не вмiшавсь був сам Гагін.

„Ви, чую, полковник черняків. Отже послухайте мене. Не розпускайте своїх людей і інших, що хочуть відійти, напутіть. Я, царський посол кажу вам, що ми черни проти козаків не потребуємо. Московське військо само дасть собі з ними раду. Лише які дві сотні черняків нехай стануть біля стола. Не на те, аби з козаками бити ся Одинокую їх роботою буде поставити на стіл Бруховецького і ревіти „Бруховецький гетьман!“ За те ручу вам царським іменем, що чернь дістане змогу побити і вирабувати старшину. Як треба буде, то і в тім поможе вам царське військо. А того, що ти кажеш, що-би на Україні не було козачої старшини, ані навіть козаків... тото ще так буде. Але таке не легко зробити зараз, за одним махом. На се й цар хоче мати гетьманом Бруховецького, аби при його помочи заступити козаків царськими ратниками а козачих старшин царськими чиновниками. Як чернь поможе, то Бруховецький, що гетьманувати ме до смерти, буде послідним гетьманом України.

На другий день рано московське військо обступило шатро Гагіна. Перед шатром був поміст, на котрім стояв стіл. Гагін візвав старшину козаків і черни, аби без збруї підійшли до стола. Всі зробили так, як хотів Москаль, лише Сомко ні. Він же-ж був гетьманом. Ідучи до стола, задержав шаблю і сагайдак. Його зять ніс за ним знак його достоїнства, гетьманський бунчук. Гагін ще читав царський універсал, коли козаки вхопили Сомка і гукаючи „Сомко гетьман!“ поставили його на столі. Хорунжі та бунчужні накрили його хоругвами і бунчуками. Чернь Бруховецького, що стояла за ним, не рухалась, бо чула, що Москалі мають самі справити ся з козаками, а Бруховецький прийде на „опихане“. Але і Москалі стояли тихо. Вони аж тоді загадали вмiшатись, як би між обома сторонами прийшло до спору. Поки за Бруховецьким ніхто не обізве ся, Москалям ніяково було чіпати ся тамтих. Бруховецький стояв безрадно. Озираюсь, і поблід. В гуртку його

черняків, що стояли саме коло него, Шарпило крикнув: „Гетьман Сомко! Бруховецький зрадник!“ Другі черняки повторили се.

„Чого, бовдуре, стоїш, та лупаєш очима?!“ гукнув йому до уха Шарпило. „Лізь за нами на стіл. Решту ми вже самі зорудуємо“.

Ватага Шарпила, ревучи „Сомко гетьман!“ пода-ла ся до стола. Козаки не боронили, бо гадали, що то прихильники Сомка. Шарпило, та його люди й собі вилізли на стіл. Між ними, зігнений в каблуку, аби козаки не спізнали його, Бруховецький. Тоді Шарпило крикнув „Бруховецький гетьман! Сомко зрадник!“, і вбив ніж в плечі того, що над Сомком держав гетьманський бунчук. Черняки на столі собіж добули ножів і ревучи „Бруховецький гетьман!“ ударили на безборонних козаків.

„Зрада!“ крикнув Золотаренко і метнувся до козаків, щоби шаблями провчити горлорізів. Але тепер стало ся щось таке, чого козаки ніяк не надіялись. На них посипавсь із страшним рокогом град бомб. То москалі зміркували, що вже пора робити лад, аби гетьмана вибрано вільними голосами. На столі і біля стола черняки кололи безборонних ножами, а на козаків, що стояли подальше, москалі метали без упину ручні бомби. Та про те козаки не гадали уступати. Тоті, котрих не понесли наполохані бомбами коні, рушили наперед, щоби спасати Сомка. Але він сам оборонив і висвободив себе. Як лиш лиснула його шабля, розступились черняки і Москалі. Застеляючи дорогу трупом, дібравсь до своїх. Казав козакам відступити. Коло стола і шатра лишилась тільки чернь і москалі. Бруховецький власноручно перекидав трупи, шукаючи за гетьманським бунчуком і булавою. Знайшов і, вдоволений, що вже має гетьманські клейноди пішов до шатра Гагіна.

„Ти ще таки не гетьман“, привитав його москаль. „Тут були посли Сомка. Сказали, що гетьманом вибраний Сомко. Він вислав їх, аби забрали полишені на столі клейноди, та убитих і ранених козаків. Я переказав Сомкови, щоби прийшов сюди з усею старшиною, то справа якось полагодиться ся.“

Сомко надіхав в товаристві пятьдесяти старшин. Обруч Москалів, що оперізував шатро Гагіна отворивсь, пропустив козаків і замкнувсь назад. Старшина позсідала

з коний і підійшла до Гагіна, що стояв перед шатром. Як лиш Сомко станув перед Гагіном і промовив перше слово привитаня, вистрибнули з шатра москалі, кинулись до него і повалили на землю. Заки його товариші добули шабель, вже також лежали на землі повязані. Гагін казав відставити їх до Ніжинської тюрми. Їх коні, зброю і одіж забрали черняки. До тюрми вели їх в одних сорочках.

Тепер Гагін покликав чернь і спитав: „Кого хочете мати гетьманом?“

„Бруховецького!“

Гагін передав йому булаву і бунчук. Дякуючи за булаву, новий гетьман передав цнрському послови письмо, в котрім були його „пункти“. Все те, через що чернь бунтувалась проти старшини, лишалось і на даліше. Ріжниця була тільки в тім, що все те, що доси ішло на удержане українського війська, української старшини і українських урядів, мало від тепер іти на удержане московського війська і московської старшини... на Україні і в Московщині! Гетьман черни просив, аби українські міста обсадили московським війском. На їх удержане мали би бути повернені тоті податки, які народ платив за польського короля; той хліб, який збиравсь на полковника і податок від млинів. Московські воєводи дістали би землі, які доси ужиткувала козацька старшина. При кождім місті, в яким будуть москалі, приділить ся їм по п'ятнацять верстов землі.

Такий був вислід бунту черни проти тягарів, які народ двигав в користь власного війська і його старшини. Нехай возьме чужий! Нехай спалить огонь, забере вода, аби лиш не пожививсь рідний брат!

„Для себе що просиш? Чейже ти також мусиш мати щось на прожиток“, спитав Гагін гетьмана.

„Що я роблю, то роблю не для себе, а для його величества царського, щоби на Україні закріпити його владсть. За се не бажаю ніякої нагороди. Я вже якось дам собі раду. Над сиротою Бог з калитою. Мені дайте лиш царських ворогів. Тих, що вже сидять в острозі і тих, що ще спіймаю. Черни позвольте загорнути їх майно, бо тоті маєтки, то праця робучого люду.

Гагін згодив ся.

Бруховецький вийшов на майдан і проголосив, що майно старшини і всіх дуків срібляників тепер майном народу. Через цілі три дні кожний черняк має право брати, кілька вдвигає. Ледви се сказав, а вся тота маса народу, мов би в середину кинув бомбу. Розбігла ся на всі вітри. Три дні було за багато. Чернь справилась скорше. Два дні рабувала, а третого і четвертого зрабоване пропила. Всі майдани по містах, всі поля та гаї навкруги дворів старшин були позаливані блювотиною, в котрім харчіли повалені мертвецьким сном п'яні черняки. Витверезивши ся, вертали домів, ждали, аж прийде пора на другу реформу соціяльну, себто аж доки нова старшина не розживесь наново і знов буде що рабувати. Сам Бруховецький запечатав свій вибір кровю увязнених москалями старшин. Дня 18. вересня стяли Сомка та полковників Золотаренка, Силича, Шамрицького, Щуровського, Киндія і двох Шираїв. Два-нацять інших старшин забито в кайдани і повезено через Москву в Сибір.

Минуло вже три місяці, як Бруховецький не бачив ся з Соковою ні з Вандою. Пращаючи його тоді, коли їхав на чорну раду, Сокова сказала йому, що прийме його аж тоді, коли покотить ся Сомкова голова. Тепер він помчавсь до Гадяча, просто до неї. Вона вже знала про се, що сталось в Борзні. Саме перед хвилею вернув був її слуга, котрого вона вислала була до Борзни нарошно на се, аби мати скоро відомість про се, що стане ся. Коли слуга приніс її тоту вість, вона зблідла і спитала, чи певно знає. Слуга відповів, що бачив на власні очі. Ще й того бачив, що кат-татарин, як йому передали послідну жертву, Сомка, кинув топір. Казав, що не його сила підвести топір на таку вроду. Взяв топір і відрубав ту послідну голову аж тоді, коли йому загрозили, що і його голова покотить ся за тамтими. Сокова вже не слухала дальше. Поблідла, лишида слугу і відійшла до спальні. Памороки обняли її і вона без тям упала на диван. Коли очуняла і пригадала собі, що чула, слези ринули з очий. Так плакала ще тоді, коли Сомко відіпхнув був її від себе. Слуга застукав у двері та звістив, що приїхав гетьман, і жде в гостинній.

„Скажи хамови, що я недужа. Нехай прийде завтра.

Під одну булаву!

Гетьман не дуже зажурився тим, бо до гостинної увійшла Ванда. На його питанні, що мамі хибує, дівчина відповіла, що мама чогось не св'я сеї днини, від коли вчула, що гетьман вже вибраний, та що старшина увязнена і віддана під суд. То сама хотіла їхати до Гагіна, то післанця вирядила з листом і завернула його. Раз казала, що мусить спасти чесну людину, вихопити з рук звіра. Другим разом, що нехай вже стане ся, бо инакше до смерти не буде мати спокою. Хоч дівчина не уміла сказати йому, хто той звір, ані хто тота чесна людина, здогадувавсь, кого Сокорова мала на думці, та що в її душі боролась любов з жаждою пімсти. Став дівчину випитувати, як вона тут жие, хто в них буває?

„Нудьгую“ відповіла. „Сиджу в хаті, як в тюрмі. До мамі заходять якісь люди. То Поляки, то Москалі... Але вони всі в державних справах. Мене до них, ні їх до мене мама не пускає, хиба якого старого. Яжила до недавна на вихованю в монастирі і радувала ся, що мама бере мене назад до себе. А то хата ще гірша, ніж монастир. Мама гадає, що я все ще дитина, що кожний мій крок мусить берегти мамине око. Я де-що знаю, де-що здогадуюсь. Маму постигло якесь велике нещастє. За якийсь нерозважний крок покутує ціле житя. Має мене лише одну, та боїть ся, щоби і мені таке не було. Але у тім мама рішучо переборщує. Иноді приходить мені на думку, що мама боїть ся, аби разом зі мною не втратила своїх скарбів. А я плюнула би на тоту мамону, аби тільки инакше жити. Аби взагалі жити. Знаю, що тота мамина погоня за скарбами, та тоті богацтва мамині, котрими ущасливив би сотку родин, мамі щастя не принесли. І мені не принесли би щастя, бо я знаю, як вони придбані. З молодших парубків, які до мамі заходять, лише ви оден маєте право бувати в моім товаристві. Або навпаки. Мені лише з вами вільно бачити ся, побалакати. І то нині я перший раз в вашім товаристві без маминої контролі... Ох, Боже! Коли тота неволя скінчить ся?!

Згадка про скарби оживила гетьмана. Взяв дівчину за руку, впляливши в неї очі, промовив.

„А як би так дівчино, знайшов ся хтось, що хотів би тебе вивести на вільний світ, увільнити від твоїх очіпків?“

„Хто мене знає?!

„Я, гетьман України знаю тебе“, шепнув, стиснувши сильніше руку. Коли вона не вихоплювала руки, від підвів ся, обняв другою шию і витиснув на її устах сильний поцілуй. Тепер вона стрепенулась, вихопила ся з його рук і утікла. Ще троха посидів і вийшов. Затирав руки з вдоволення, бо чув про скарби, і цілував... княжну! Доньку князя Яреми Вишневецького. Правда, неправесну, але все таки княжу кров. В жилах його сина, сина слуги гетьманів буде плисти княжа кров... Коби лише стара не перечеркнула його плянів і надій, як не схоче дати своєї доні зі своїми скарбами. Без скарбів дівка йому непотрібна. Скарби інша річ. Міг би держати коло себе полк, два полки наємного війська. Тоді сміяв би ся і з козацтва і з черни...

На другий день Соколова прийняла його в своїй комнаті. Була така гожа і принадна, як тоді, коли в перше був у неї. Її душа зрівноважилась. Муки послідних днів не лишили на лици ніякого сліду. Як лиш увійшов, кинулась йому на шию.

„Не пожалуєш того, пане гетьмане, що свою приятельку увільнив від тої зжори, що морочила і мучила мене тільки літ. Тепер я, як би наново на світ прийшла. Моя осінь може буде щасливіша, ніж була весна. Тепер зачну жити новим життям. Буду жити для себе і для... тебе... Ти чому нині такий деревляний, такий холодний, не відповідаєш на мої поцілуї?!... Чи ти закамєнів, чи спиш? По тобі не пізнати, що одна твоя мрія вже здійснила ся, а перешкода, яка не давала здійснити ся другій мрії, вже усунена. Гетьманську булаву вже маєш, а даму твого серця можеш... Перегорода, яка була між нами, вже усунена. Твоя любка вже вільна.

„Яку даму?“ — ледви спроміг ся на слово, стираючи рукавом піт з чола. — „Яка перегорода, яка любка?“

„Ти вже забув, що тоді, коли вперше був у мене, хотів зробити мене... гетьмановою? Я відказала ся, бо тоді ще не годна була щиро любити тебе. Живучи з тобою, я все була би мусіла думати про тамтого. Я не хотіла обманювати мого чоловіка. Тепер тамтого вже нема, разом з його смертю і в моїм серці умер-

ла моя перша любов. Моє серце вільне. Тепер я годна полюбити другого і буду йому вірною жінкою.

Гетьманови вже спосіб, в який привитала його, не був до вподоби. Завалився цілий, довго обдумуваний плян розмови, яку хотів вести так, аби заговорити про Ванду і скарби. Не знав, як видобути ся з сеї верші. Бачучи, що він чогось то затурбований, ударила в дзвінок. Служі, що увійшов, казала принести збан меду і три чаші. Коли приніс і поставив на столі, казала йому зайти до доньки і переказати, щоби причепурилась і прийшла сюди. „Нехай Вандзя буде свідком нашого щастя“, щебетала притулюючись до него, коли слуга вийшов.

„Ти вдуріла?! До того кличеш доньку?

„Чи донька не може бути на заручинах своєї мами? Заручини будуть тихі. Лиш одна Ванда буде нам свідком... вихилить чашу за наше здоровля“, говорила спокійно, наливаючи мід. Одну чашу подала йому, обі другі взяла в свої руки. На порозі станула Ванда.

„Бери, Вандзуню, отсю чашу. Випий... за здоровля заручених.

Звихлила до дна. За її приміром пішли гетьман і Ванда. Тепер гетьман вхопив за збан і наповнив чаші ще раз. „Тепер“, захропів, „випемо за здоровля нашої мами!“ Ковтнув душком, кинув чашою об землю, обіймив дівчину, витиснув на устах пристрастний поцілуй і подався з нею до Сокової, що стояла неподвижно мов камяний бовдур.

„Мамо, благословіть!

Ванда кинулась мамі на шию і стала цілувати.

„Мамо, я така щаслива!“

Соконова прочуняла. Взяла доньку за руку і провела до дверей. Лиши нас самих. Справу обговорю з гетьманом.

„Я не можу бути при тім?

„То будуть маєткові справи. Не твоє діло.

„То така дяка за те, що я тобі допомогла до гетьманської булави?“ спитала, коли донька відійшла.

„Мене зрадив, а доньку поза моїми плечима збаламутив.

„За твою поміч, як вона дійсно була, я вже заплатив тобі, так як ти заправила, головою Сомка. Тебе я не зрадив. Було не відпихати мене тоді, коли

я хотів зробити тебе гетьмановою. Ти сама дала мені право озирати ся за дівкою.

„Сомкова голова була би злетіла з пліч хоч би я була не жадала того... Таксамо, як покотились голови інших старшин, про котрих я не згадувала тобі. Сїдай і слухай!... Ти може справді гадав, що я хочу стати гетьмановою?... Мені про се ані гадки. Я лиш хотіла випробувати тебе, чи не лицеміриш. Пригадай собі, через що я тоді сказала, що твоею жінкою не хочу бути. Я сказала, що ти зрадиш мене, як побачиш молодшу і гарнійшу. І ти вже на другий день зрадив, як побачив Ванду. Коли ми у купі їхали до Гадяча, то ти троха не проковтнув її очима. Я знала, що діжду ся того, що нині стало ся. Хочеш знати, то скажу тобі, що я не від того. Моя донька не може стати царицею, ні королевою, то нехай буде бодай гетьмановою... Але, уважай, гетьмановою.

„Чи я не гетьман?

„Нині. Але чи завтра будеш ним?... По тім боці козаки вбили Тетеру і дали булаву Бо-гу-но-ви...

Гетьман роззявив рот, очи троха не вилізли з ям. Знесилений повалився в глибоке крісло і опустив руки.

„Погано!“ обізвався по добрій хвили. „Тетера був мій спаситель, бо він осоружний черни, осоружний Запорожцям, осоружний городовому козацтву, осоружний старшині. Як довго він гетьманував би, так довго ніхто по наших боці не подумав би про се, аби піти під тогобічну булаву. Навіть наша старшина, хоч ненавидить мене, мусіла би, аби не бути під Тетерою, постояти за мною, держати ся Москви. Тепер всьо пропало. Як Богун, се божище всіх Українців гетьманом, то серед старшини по тім боці устануть всі чвари. Як переступить Дніпро, вся старшина, все рядове козацтво рине до него. І чернь не підойме проти него руки. З Татарами, польським війском або й без помочи того дрантя пройде всю Україну. Піде на Москву і розтощить її так, як колись поторощив Сагайдачний. Як обезпечить московську межу України, піде на Польщу. Маючи в руках обабочне козацтво, возьме Польщу під ноги. Я пропав. І ніде мені діти ся. Богунови і Запорожці видадуть мене. Він і між Донцями знайде мене. Помилування не знайду у него, хоч би й доброхіть віддав

йому булаву. Він одного разу покійному Богданови радив, щоби повісив мене.. Я пропав.

Сокорова стояла неповоручно, вдивляючись в него. Її лице мінилось, то погордою, то диким злорадством.

„Ще не так зле. Булава ще в руках Тетери. Я таке вигадала лиш на те, аби тобі показати, що як довго жие Богун, Дорошенко, Виговский і інші правобічні старшини, так довго твоє гетьманство на глиняних ногах. За такого гетьмана я доньки не дам.

Гетьман визьвірив ся на неї. Гримнув п'ястуком об стіл, так що вся посудина покотилась на землю.

Такі жарти випрошую собі! Не забувай, що я гетьман. Троха душі не виперла з мене пустою брехнею. Як тобі мої глиняні ноги не до вподоби, то шукай собі зятя з ногами залізними... Як Ванда схоче. Ні я, ні вона не будемо просити ся. Не даш доброхить, то в'язьму так.

„Бери, бери! Але голу, в одній сорочці.

Отсі слова витвирезили гетьмана. Підоймив з землі чашу, наповнив вином, — і випив.

„Чи ти біснுவатий, вже не годен спокійно слухати і думати?

Не відповідав, лише мняв в руці каяшук.

„Ванду хочу зробити гетьмановою. Але гетьмановою, не молодію вдовичкою. Чуєш?... Як довго ти стоїш на глиняних ногах, ані думай про се. Насамперед укріпи ся так, щоби тебе ніяка буря не здужала повалити. Як будеш мати розум і все підеш за моєю радою, поможу тобі. Насамперед мусиш вислати на той світ всіх таких, як той, котрого імя валить тебе з ніг. З сьогобічними ти сам справ ся. Москалі у тім не багато допоможуть тобі. То поганий і ледачий народ, кривдить та гнобить других, але то таки не скажені зьвірі. Від правобічних суперників увільнять тебе їх протектори. Лише ти мусиш дати притичину. Вони дуже радо скрутять вязи кождому, на кого лиш вкажеш. Як найскорше треба вислати на той світ тих правобічних старшин, що стоять за зєдиненем всіх українських земель під одну булаву. Нагоду будеш мати, бо незабаром Польща зачне з тобою війну. Треба буде правобічних старшин одного по однім втягати в які переговори. Дістати в руки докази, що він накладає з тобою і тоті

докази третою особою передати Полякам. Тою третою особою може бути якийсь москаль, що не хоче війни з Польщию. Як Ляхи дістануть такий доказ, то сердезі зазуля вже не буде більше кувати. На сім ще далеко не кінець. Ти мусиш оперти ся на московськїм війську, бо инакше повалять тебе твої власні козаки. Чернь тобі не поможе, бо і під гетьманом черни мусять бути всі тоті тягарі, проти яких чернь бунтує ся. Москалі дадуть тобі таку силу війська, яка потрібна, аби пришрубувати і козацтво і чернь. Але дадуть лише тоді, коли докажеш Москві, що вона при твоїй помочи на вічні віки закріпить на Україні своє панованє. Мусиш всю власть, яку тепер має українська старшина передати в руки московських воєводів та інших московських псубратів. Мусиш також всі податки, очивидно потроївши їх, віддавати до царської казни, вдоволяючи ся сам царською платнею. Як ожениш ся з Вандою, то і на сю платню можеш наплювати.

„Всьо зроблю, бо сам бачу, що инакше не удержу ся.

„Се ще не всьо. Царя хрестив дурний піп. Короля ще дурнійший. Оден і другий гадає, що здужає звоювати і удержати тревало всю Україну. Цілої України не завоює, а як завоює, то не удержить в своїх руках ні Польща ні Москва. Як обабочне козацтво буде під одною булавою, то воно таки зломить чуже ярмо. Тим тяжше буде Польщі виграти справу, як окрім козаків буде проти неї Москва; Москві, як проти неї піде Польща. І в Польщі і в Москві є люди, котрі розуміють се. Вони силкують ся образумити короля і царя. Вони кажуть: Коли ціла Україна вихопить ся з наших рук, то в доволім ся половиною. Нехай Москва і Польща поділять ся Україною. Правий бік Дніпря для Польщі, лівий для Москви. Тоді Польща не буде потребувала боронитись проти Москви, Москва проти Польщі. Тоді і Москва і Польща всі свої сили обернуть проти козацтва, щоби його вигубити так, аби на Україні навіть слово „козак“ не пахло. Аж тоді, коли на Україні лишиться сама чернь та польське і московське панство, Україна перестанє думати про свою державність. Тота партія, партія поділу України між обі держави возьме верх і в Польщі і в Москві. Як хочеш удержати ся при булаві, то мусиш сій партії йти на руку. При її

помочи вигубиш козацтво і лишиш ся гетьманом, правда, лише Лівобічної, але до смерти.

„На таке я не піду. Я мушу добути Правобічну і добуду. Буду гетьманувати по обох боках.

„Тебе хрестив найдурнійший піп. Як підеш на той бік, то там лишиш булаву і голову. Перемізкуй добре, що чув від мене і роби мудро. До того поділу ще й так не зараз прийде. Аж за два, три роки. Аж король і цар допевнять ся, що ні оден, ні другий цілої України не звоює. Поки що буде війна. Веди війну так, аби так по однім як і по другім боці вигибало як найбільше козацтва. Не забувай ніколи, що козацтво не лиш ворог Польщі і Москви, але і твій найбільший ворог. Так будуть сю війну вести Ляхи, і за їх приміром і Москалі.

„При помочи Москви удержу в руках сегобічне козацтво і одолію Польщу. Вся Україна піде під мою булаву. Війна буде кровава, то не багато козацтва переживе її. Як вже буду мати спокій з Польшию, то недобитки легко винищу до решти.

„На поміч Москви в війні з Польшию не числи, бо московські полководці не дуже будуть слухати царя. Вони вже підкуплені; підуть за тими, що хочуть з Польщею мира коштом України. Вони, так само полководці польські будуть воювати так, щоби менше нищити ворога а більше тото козацтво, що їм не дає запанувати над Україною. Згодом, як нарозумлять ся цар і король, підеш в дураки.

„Вже в осени 1662. року був зїзд польських і московських комісарів. Радили над полагодженем польсько-московських відносин. Я знаю про се, бо була при тім. І тепер московський гонець до короля вже в дорозі. Прислав до мене письмо, аби я пробувала нарозумити тебе. Тому й я так докладно балакаю з тобою про все те. Роблю се для Польщі, для тебе і для моєї дитини, бо таки хочу, аби вона стала гетьмановою. Ліпше, як би ти, зніхавши письмо носом, зараз таки вів з Польшию війну так, аби вигибали не Ляхи, а козаки.

Дня 15. вересня 1663. Поляки рішили похід. На Україну рушили чотирма шляхами: коронний гетьман Потоцькі, руський воєвода Чарнецькі, хорунжий Ян Собескі і сам король. П'ятим шляхом надтягла від Цецори татарська орда. До них пристав гетьман Тетера з тринадцятьма полками. Дня тринадцятого жовтня король і Татари пе-

рейшли Дніпро біля Ржищева. Москалі помагали Бруховецькому так, як то заповіла була Соколова. Ромодановський, що з московським війском сидів в Білгороді не квапив ся. Противно, розпустив військо на зимову відпустку. В Ржищеві вже ждав на короля московський гонець з предложеном московсько-польської згоди коштом цілости України. Король не пішов на згоду, бо його шпіони в Московщині сповістили його, що більша часть московських війск буде по зможі оминати польські війска. Ляхи ішли скрізь наперед, бо Москалі або неприходили з помочию, або як вже були де, то з приходом польського війска утікали. В падолисті Боришпільцям не прийшла московська поміч, і Боришпіль здав ся. Остер мав московський гарнізон. Як надійшли Ляхи, то Москалі утікли і 12. грудня Остер здавсь Ляхам. Так само Москалі покинули Ромен і Ляхи взяли місто. З тої самої причини Ляхи взяли Монастирище. Місто зруйнували а населене дали Татарам в полон. В січні 1664. року місто Салтикова Дівиця, обезсилене довгою облогою здалось Ляхам, але аж тоді, коли Ляхи прирекли помилуванє. Помилуванє було таке, що в місті не лишилась жива душа. Вирізали всіх, не менше, як одинацять тисяч.

Московські війска стали надтягати на поміч Бруховецькому аж тоді, коли всі шляхи, якими ворог в дерся в глибінь України, були замощені трупами Українців. Та і надтягали вони так, аби всюди там, де були потрібні, прийшли як найпізнійше. Польський король перебрав ся був через Десну. Лівобережні козаки окружили його. Потрібна була поміч двох-трех тисячок, а вся армія польська разом з королем була би лишила ся в козацьких руках. Але московські воеводи ішли з недалекого Брянска і Путивля так довго, що король з війском спас ся. Ляхи стягли всю свою силу під Глухів, бо завзяли ся здобути се місто. Глухів боронивсь по геройськи, ждучи на обіцяну поміч Москалів. А москалі якось то не годні були знайти дороги до Глухова. Дехто в Глухові вже став говорити про здачу. Але відвів їх від сего Богун. Богун був полковником на Правобічній, отже мусів пристати до польського війска. Одиак він був з тих старшин завойованої Польщию України, що підготовляв увільненє зєдиненої України з ляхького і масковського ярма. Він порадив

довірою Глухівцям, аби не здавали ся, бо на Правобічній вже бунт проти Тетери. Незабаром прийде інший гетьман, і аж той возьме обі України під одну булаву. Глухівці послушали. В місті був невеликий московський гарнізон. Бруховецький підплатив одного Москаля і підмовив його, щоби про сю пораду Богуна доніс Ляхам і передав їм докази. Ляхи взяли Богуна під суд і разом з кількома товаришами розстріляли. Глухівський полковник, Кирило Гуляницький провідав, що Богуна зрадили Москалі. Він казав начальника Москалів, Лопухина взяти до катівні, а московських ратників засипати живцем землею. Уже трицять засипано, коли надійшла московська поміч і Ляхи відступили від Глухова. Та та поміч московська прийшла не так на те, щоби відігнати Ляхів, як на те, аби спасати засуджених на смерть московських зрадників; аби Бруховецький нав нагоду, буцім то каруючи злочинців, вимордувати цвіт козацтва глухівського полку. На місце Гуляницького постановив полковником Черкашеницю.

На Правобічній бунт проти Тетери і Ляхів поширяв ся. Здавлено його в однім місці, то він вибухав в другім. До Бруховецького дійшли слухи, що сам Виговський підмовляє народ до бунту проти Польщі. Лівобічний гетьман повинен був радіти з того, бо через бунт Тетери і Ляхи не могли кинути усіх військ своїх на лівий бік. Але Бруховецький чув також, що правобічна старшина ладить ся проголосити гетьманом Виговського. Не надумуючись довго вислав до Тетери з доносом того самого Москаля, що доніс був на Богуна. Поляки заманили Виговського підступом до свого табору, запрошуючи його буцім то на военну раду. На тій раді, не маючи до того ніякого права ані доказів зради, засудили його . бувшого гетьмана, а тепер сенатора і воєводу на смерть і 17-марта 1664. року розстріляли. В липні 1665. року Чарнецький обложив був Ставище. Місто держало ся від четвертого липня аж до осьмого жовтня. Москалі нарешті не прислали помочи і Чарнацький взяв місто.

Чим більше дужшало повстане проти Тетери і Ляхів, тим страшнійші були їх лютощі. На весну 1664. року полонили полковника Скидана і вбили на паль. Полоненого через зраду Москалів сотника Нужного засудили на шибеницю. Але він випросив собі паль, кажучи, що

хоче вмирати за Україну так, як вмер його батько. Поляки ввели його волю. Воеводі Чарнецькому здався був Стеблів, бо москалі не прийшли на вируч. Чарнецькі віддав місто Татарам і вони вирізали все населення. На запит Чарнецького приїхали на свільну нараду до Василькова митрополит Тукальський з архимандритом Гедеоном, колишнім Юрком Хмельницьким. Коли вони заявили, що в світські справи не гадають вторкати ся, Чарнецькі запроторив їх в Марієнбурську тюрму. Той самий Чарнецькі витрусив з домовини в Суботівській церкві кости Богдана і кинув їх псам. Всі дорогоцінності в українських церквах Чарнецькі згортав до скринь і відсилав до своїх Ілинець. В зимі 1665. року Чарнецькі взяв Ставище. Місто спалив, а населення вирізав. Те саме зробив з Бояркою. За те людиною з золотим серцем показавсь товариш Чарнецького, Яблоновські. Сей вирізав в Кисляку лише тих, що боронили місто. Бувало, що Москалі зрадою пхали в руки Ляхів тих Лівобережців, котрих прийшли обняти.

На весну 1664. року Москалі і лівобічні козаки везли з Києва до Бруховецького гармати. Командант Москалів, Штрасбух звістив про се Собеского, кажучи йому, де і куди має ударити на транспорт. Собескі дійсно наскочив на конвой. Штрасбух з Москалями утік, полишаючи гармати і козаків в руках Собеского. Винявши Нужного, котрого вбито на паль, Собескі всіх полонених повісив.

Бруховецький в винищуваню козацтва ішов за приміром своїх ворогів Ляхів. Сіверщина була ворогом Ляхів, але і за Бруховецьким не потягала. Бруховецький спалив і вирізав в Сіверщині кільканацять сіл. В цвітні 1665. року Бруховецький взяв Корсунь при помочи корсунської черни Побідники вирізали сімсот корсунських козаків, хоч вони лише поневільно держались Тетери. Всіх старшин, між ними генерального обозного за Богдана Хмельницького, Тимоша Носача Бруховецький вислав до Москви на тортури. Населення, звиш десять тисяч душ, вигнано з Корсуня.

З вибухом війни Бруховецький переніс свою квартиру до Канева. Соколова лишилась в Гадячі. До неї все заїздили якісь післанці з сусідної Московщини і з далекої Польщі. І вона з часта кудись то виїздила, ли-

шаючи Ванду під опікою старої, опитної і вірної служки. Бруховецький, зайнятий війною, мало коли навідувався до неї. І їхав туди не радо, бо знав, що Ванди не побачить. Соколова в одно товкла йому, що доки не стане на залізних ногах, себто, доки не помирить ся з Польщию, і доки у себе не заступить козацтва московським війском, московськими воеводами і чиновниками, доти доньки йому не дасть. Як гетьман приїхав коли до Гадяча, то бачив ся лише з мамою. Ванда, або була на той час „недужа“, або мамуня просто говорила йому таки просто в очі, що доки його становище не закріплене, вона не хоче, аби він її доньку баламутив. Раз лише повелось йому бачити Ванду. Соколова була виїхала до Білгороду, аби бачити ся з Ромодановським. Тоді гетьман цілком случайно приїхав до Гадяча. В Гадячі ніхто не знав, що гетьман приїде, отже стара опікунка Ванди кудись то повіялась і не пильнувала її. Гетьман міг розмовити ся з дівчиною без свідків. Затвірниця була щаслива, що гість перебив монотонність її життя. Жалувала ся на строгість мами, відгрозувалась, що довше не стерпить тої неволі, що втече з хати, хоч би з самим чортом. Гетьман жалів дівчину, розважав, потішав, пестив і голубив, але згадуваним нею чортом не хотів бути. Тепер ще небезпечно було задирати ся з мамунею. Врешті, що йому з дівчини, як вона піде з ним без маминих скарбів! Тоті скарби були йому тепер потрібніші ніж жінка. Потребував їх на хабарі для московських полководців, на оплату наємних війск.

На весну 1665. року гетьман став жалувати, що не в усім пішов за радою Соколової. Допевнив ся, що Москалі лицемірять і не щиро помагають йому. Хоч король і цар ще не помирили ся, то московські полководці поводити ся так, як би вели війну в порозуміню з полководцями польськими. Поборюване правобічного козацтва полищили козакам лівобічним. Самі лише руйнували народ, обідаючи його і пліндруючи. Грамотою з дванацятого падолиста 1664. року цар виганьбив Бруховецького за те, що царське військо і царські чиновники вигибають з голоду. Се була чиста напасть, бо гетьман давав москалям все, що мав. Але, хоч страшно обтяжив народ драчками, хоч Москалі брали всі гроші з млинів, то все те було за мало. Московські

отамани ховали гроші для себе, а їх війська мусіли далі жити рабунком.

Бруховецький багато причинивсь був до того, що Поляки вислали на той світ Богуна, Виговського і інших старшин, котрі могли видрулити булаву з рук лівобічного гетьмана. Та про те, тота небезпека ще не цілком була усунена. Ще жив неоден козак гідний булави. І дійсно На небосклоні Бруховецького виринула від западу чорна хмара. Правобічний гетьман Тетера утік в Польщу і дня 19. серпня 1665 року його козаки дали булаву Петрови Дорошенкови. Як звістка про се прийшла до Бруховецького, коли до того пригадав собі, в який то спосіб Москалі помагають йому, він почув, що таки стоїть, як то йому казала Сокурова, на глиняних ногах. Лівобічна старшина вся була за Дорошенком. Старшина знала, що в Дорошенковій вдачі не було сліду лукавства, в його душі зерна неправди; що се праведник, якому ніхто не посмів би зробити заміту користолюбства чи честолюбивости. Щоб він не зробив, то всі, хоч би їм се не сподобало ся, знали, що зробив се по довгій і глибокій розвазі, та на те, аби спасти рідню. Козача голота і чернь не так дивили ся на Дорошенка, як на замордованого Богуна. Та все таки, як би їй тепер казали вибирати, то чернь покинула би Бруховецького і пішла би за правобічним гетьманом. Чернь вже й так зачала ремствувати, бачучи, що Бруховецький не знівечив давних тягарів; що з неба паде дощ, град і сніг, а не мащена медом мана; що нива родить далі пшеницю, але як її посієш; родить лише пшеницю, а не впечений хліб, ані опихану кутю з медом. Бруховецький знав, що як Дорошенко простягне руку по його булаву, а Москалі не дадуть йому великої помочи, то він рішучо пропав. Сокурова не говорила на вітер, також тоді, коли перестерігала його, що самі Москалі не дадуть йому загетьманувати над Правобічною, бо між ними а Ляхами прийде до злагоди коштом цілости козачого краю. Уже перші перешепти московських гонців з Поляками, перші зїзди московських і польських комісарів поза його плечима, як приміром зїзд в Дуровичах після облоги Глухова, були йому не по нутру. Моторошно стало йому, коли під весну 1664. року прочитав універсал Собєского, в котрім говорилось, що вже ідуть

переговори з Москвою про згоду. В жовтні того року цар наказав самому Бруховецькому навязати переговори з Кримцями, союзниками Польщі. Найбільшого клина вбило йому в голову те, що тепер, коли війна з Польщию ще не спокінчена, коли Правобічна дістала нового гетьмана і треба було не лиш війну вести з подвоєним завзятем, алекі пантрувати, аби в царській часті України не скоїлось яке лихо, з Москви ішов приказ за приказом, щоби гетьман з усею старшиною приїхав до Москви побачити царські очи. Се було для Бруховецького найкращим доказом, що в Москві взяла верх партія мира з Польщию. Хотів порадити ся Сокорової, бо, міркував, вона буде найліпше знати, що в траві пищить. Але Пазнов не було дома. Повіялась до Польщі з московськими услів'ями мира. Гетьман бачив ся лише з Вандою, знов без опікунки. Хотіла доконче їхати разом з гетьманом до Москви. Скінчилось на приреченю гетьмана, що як лиш верне з Москви, то звінчають ся, хоч би мати на се не згодилась.

„Тепер мусить згодити ся“ прашала його Ванда „бо що було, то вже не відбудеть“.

На чолі великої депутації, разом 535 душ, рушив гетьман до Москви, де станув дня одинацятого вересня 1665. року. Приїхав до Москви з твердою постановою дати Москалям всьо, чого тільки зажадають, аби лиш удержали його на гетьманстві.

В теплій світлиці, освітленій полум'ям, що весело жалахкотіло в грубі, сиділа на дивані Сокорова, пригортаючи до себе, та розважаючи доньку. Ванда заливалась слізми, не слухаючи того, що мама говорить.

„Як мож було так задурити ся?! Правда, то моя вина, бо тебе так довго держала в заперті. Через те й ти першим, якого побачила, так завернула собі голову. А я тобі кажу, що він не варт того. Як я радила тобі баламутити його, то не на те, аби ти його полюбила. Ти можеш дістати кращого і ліпшого, ніж сей кровожадний хам. Як я тебе звела з ним, то лиш на те, аби тебе зробити славною панею. Аби поставити тебе над жрочими жінками. Аби ти, як гетьманова, була рівна королеві. А любити?.. Про се погадати буде пора тоді, коли станеш верховодити в гетьманській палаті. Построю тобі таку величаву, якої не має і цар московський.“

„Не говоріть, мамо, так. Поза ним не хочу бачити нікого. Він мені усе, він мій світ. Инакше вже не може бути.

„Дурнаж, ти, дурна! Поживеш, то помудрієш. Врочім, хоч би й справді любила його... То чого так побивати ся? Не їш, не спиш. Нидієш, вянеш. Не покине тебе. Твоя краса, і ще більше мої скарби не пустять його. Приїде, то поберете ся.

„Колиж бо він так гаїть ся. Вже третій місяць як поїхав. Як не верне з неділі, то поїду за ним до самої Москви. Довше ждати не годна.

„Вдуріла... цілком вдуріла!

Двері відхилили ся і до світлиці всунулась стара служка. „Є з Москви посол. Має щось переказати від гетьмана пані і панні.

З лица Ванди доразу зчезла жура. Лиш притулила руки до груди і з широко розплющеними очима дожидала посла. До світлиці увійшов Шарпило. Поклонивсь неуклюжо та став сухим голосом млинкувати промову, якої його в Москві вивчив Бруховецький.

„Гетьман і боярин... боярином зробив його цар за вірну службу... переказує вам моїми устами, аби ви у купі з донькою виїхали з Гадяча. Він верне за дві три неділі. Приказує вам, аби, заки він верне, ви були вже поза межами його володінь, і більше сюди не показували ся. Він, на приказ царя, котрого мусів послухати, бо инакше стратив би булаву, може й голову... оженив ся. Взяв тото, яку йому дали Москалі, княжну Долгоруківну. Ще й тото казав переказати вам, що не одно царске слово спонукало його покинути панну Ванду. Він тепер боярин, а бояринови не личить брати жінку із низького роду. Панна Ванда княжна, але того ніхто не знає. Що Долгоруківна княжна, знає цілий світ.

„За двері! Мерзо якась... Хам ще глузує з мене... Цілому світові розказує се, що хтось колись наклепав на мене.

Ванда послідних слів Шарпила не чула. Як лиш вчула, що гетьман оженив ся, поблідла і упала без тями на диван. Сокорова, слухаючи Шарпила, навіть не бачила сего.

„Не сердьте ся пані! Не я вигадав все тото, що говорю. Лише переказую слова гетьмана. І вам добре знати, що він про вас думає, як і що говорить. Сю

він хам, ваша правда. Я ще більше скажу. Він товариша. Помиляєте ся, думаючи, що я його приятель, або сліпе орудіє у кожнім ділі. Тоді, коли підлещувався до черни, то не туди обіщовав іти, куди пішов. Як приїхав був до Січи від Юрася Хмельниченка, то вигукував проти Виговського, що козаків робить шляхтичами. Мав знівечити шляхетчину між козаками, а тепер, ставши гетьманом, сам виторгував собі боярство, а своїх старшин поробив дворянами. Мав повідбирати старшинам маєтки, а тепер вижебрує нові... для старшин і для себе самого. Дістав цілу Шептаківську сотню в Стародубським полку, млин на Ворскли, двір в Переяславі і двір в Москві. Але чернь і з ним порахує ся. Ви, пані, забирайте ся в світ за очи, бо то не переливки. Казав, що як приїде і вас тут ще застане, то зробить з вас і з доньки чарівниці та живцем спалить. Він жартів не знає.

„То вже все, що маєш переказати від гетьмана-боярина?“

„Він дещо розповідав мені. Але, як ще того не знаєте, то про се розповість вам панна Ванда. А ні, то незабаром побачите самі. Коли вас не було дома, він навідувався до неї. Був також перед відїздом до Москви. Розповів мені, сміючись, як тото було. Казав що яка мама, така й донька.

Сокорова аж тепер озирнулася за донькою, аби спитати, чи се правда. Побачила її на диваві без духа. Шарпило уважав своє посольство за скінчене і вийшов. Як відчинив двері, відскочила служка. Вона весь час тої розмови стояла під дверми на підслухах.

Ванда мусіла розповісти мамі, що сталось тоді, коли гетьман був в послідне у неї. Не було іншої ради, як доньку таки зараз видати за муж. Сокорова знала, що з гетьманом жартувати не можна. Спродала хату і з донькою виїхала до Білгороду, під опіку Ромодановського.

* * *

„Стефане!“ заговорила сотникова до свого чоловіка. „Хоч ти до царя поїхав козаком, а вернув дворянином обдарованим соболями, золотою чаркою, шовками, сукном, то що, то ти таки й не доброго щось привіз із тої Москви. Ти вернув якийсь не свій. Ні докого не заго-

зориш, ніяка робота не бере ся тебе. Лиш мов сновиди лазиш з кута в кут. Так вже цілий місяць. Щось тебе мулить і не хочеш сказати. Якесь гірке зерно мусить бути в тій ласці царській. Може кривдуєш собі, що цар завелику відстань добачив між сотниками і полковниками, бо їх ще й селами наділив? Дехто дістав два, три села, а судія Забіла аж пять... А може ти, сохрани Господи, що лихого провідав про Остапа? Від коли повів ся до Дорошенка, не дав про себе ніякої вісти. Мав приїхати в січни. Зачавсь марець і його ще нема.

Сотник став набивати люльку. Запалив, пустив пару клубів диму, змірив кроками комнату і станувши нагло перед жінкою спитав :

„Чи ти дала би Настю за московського офіцера, або якого иншого достойника?

„Ти вдурів? За Москаля?

„Не я вдурів, а наш гетьман.

„Яке йому діло до нашої Насті? Нехай висватає Сокорівну.

„Послухай!“ відповів сотник, видко вдоволений, що від жінки почув таку відповідь. „Вибач, що зараз першого дня, як вернув з Москви не говорив з тобою. Тепер Насті нема дома, то можемо справу докладно обговорити. Зачну з кінця. Москалі загадали зілляти Україну з Москвою та завести у нас такий лад, який є в Московщині. Бруховецький знає, що без помочи Москалів на гетьманстві не удержить ся. Тому то він згодивсь на всьо, що Москві потрібне, аби Україна лишилась на віки в московських руках, та аби ніхто не спроміг ся на бунт проти ладу, який Москва у нас заводити ме. Гетьман згодив ся, щоби до кожного міста, де є козачий старшина, прийшов московський чиновник. Не наш старшина, а той Москаль буде правити полком, чи сотнею. До кожного міста, де буде такий московський прибудда, прийде московське військо. Козаче військо треба буде розпустити і українські уряди позапирати, бо всі доходи війська і податки, які ішли на військо, будуть згортати московські грабіжники для своїх воеводів, для свого війська і для царя. До царського скарбу підуть всі грошеві і негрошеві збори з міщан і селян, та податки з усіх шинків, з млинів, насік, і з чужинців крамарів. Отсе все списано і підписано в Москві 22. жовтня. Попри те гетьман зобов'яз-

завсь до дечого такого, чого не списано в угоді, бо соромно було таке писати. Окрім угоди писаної, гетьман ще зробив угоду на писк.

„В сій умові на писк є наші діти. Коли гетьман вернув до Гадяча, кликав до себе почередно всіх полковників і з ними довго балакав. Наш полковник вийшов від него страх сердитий та пішов просто до мене. Гетьман сказав йому, і мабуть всім прочим полковникам, що царська воля така, щоби сини богатих старшин женили ся виключно з Московками, а доньки з Москалями. Козаки мають по жінки їздити до Москви. Нашим дівчатам женихів будуть привозити воеводи. Гетьман зробив початок. Всі старшини, як не хочуть стягнути на себе царського гніву, мусять піти за його приміром. Полковник відповів гетьманови, що царська воля, як він її до себе не просить, нехай не пробує переступати порога його хати. Як цар скаже бити Ляха, то він послухає. Але його дітей, ні гетьман ні цар нехай не важить ся займати. Тоді гетьман загрозив, що як хто у тім не ввільнить його волі, то його вишибне ся з козачого реєстру. Так батька дитини, як і його сина, чи зятя. Не то старшиною, але й козаком не буде, бо така царська воля.

„Хиба з глузду зійшли оба... гетьман і цар! На що їм таке силуване милуване?

„З глузду не зійшли. Їм того потрібне, аби Московщина до решти вирабувала Україну. Серед тої царської голоти є багато голодранців. Вони гадають, що у кожного старшини козацького великий скарб. Тоті скарби хотілиб загарбати голодні вельможі московські. Як би наш Остап поїхав до Москви по жінку, то зробили би йому велику честь. Дали би дворянку, але голу. Москаль, якого воевода привезе для нашої Насті, буде може й полковником, але без сорочки під жупаном. Українською працею хочуть позбогачувати голі Московки і голих Москалів. До того, як в той спосіб Москва в кожде кубло вкине таке завулене яйце, то будуть мати серед наших старшин шпігунів. Будуть знати все, що хто з нас думає. Старшинами буде гетьман робити лише тих козаків, що поженять ся з Московками, або Москалів, що то поженили ся з нашими доньками. Найбільшу шкоду тоті мішані подружжя зроблять Україні тим, що змосковщать духа тої части народу.

що двигає українську думку державну; вони виженуть з України саму пам'ять про те, що ми були колись панами в нашій хаті. Козак, що оженив ся з Московкою, хоб би й не змосковщив ся, не постоїть за рідний край так, як той козак, котрого московські пархи ще не обсіли. Козачка, що вийде за Москаля, пропаде для України цілком. Її діти вже будуть настоящими Москалями.

„Москалям солию в оці наші школи, бо у них наші сини чують про давну силу і славу України. З Москви вже прийшов до Києва приказ, аби школи розпустити. Але сам воевода Шереметев не радив перетягати струну драгуючи Українців. Відповів до Москви, що ще рано. Не тепер, то в четвер наші школи запруть, або дадуть нам московських навчителів. Вони будуть так вчити, що наші сини забудуть про українських героїв, князів Бравліна, Аскольда, Дири, Олега, Володимира; про Косинського, Наливайка, Лободу і Сагайдачного, що Москалів періщив. Замість них навчать нас брати за своїх і обожати якогось Рурика, Андрея Боголюбського, Дмитра Донського... Коли козаки старої школи підуть тудою, кудою пішли Сомко і Золотаренко; коли других поженуть заселити Сибір, а молоде покоління виховують московські навчителі, то хто тоді постоїть за волю української землі? Чернь? По українській землі когут запіє... Хиба може аж колись, коли з наших кісток вже й сліду не буде, який Німець видобуде з забутя славну бувальщину нашу. Розпорпає купу московської брехні, та з неї випорпає жемчуг, давну волю і славу України. Тоді той Німець розкаже нашим правнукам, чії вони діти. Тоді вже може й чернь стане до бою за волю своєї землі.

Сотник не любив, аби йому перебивати. Тож сотникова не обзивалась. Неначе слухає, але не чує всего того. Вона лиш думала про те, що буде з її дітьми, як гетьман не відступить від свого, а діти таки схочуть дати волю своїм серцям. Аж коли сотник скінчив і став випорпувати згаслу люльку, обзивалась несміло.

„Отже Настя, як віддасть ся за Юрка, то буде простою козачкою, або й хлопкою? Як наш Остан оженить ся з полковниківною, то також вишибнуть його з козачого реєстру?

„Буде ще гірше. Від мене відінуть уряд сотника. І полковник буде мусів віддати свій пірнач.

„Яким правом? Наша старшина вибрана вільними голосами війська!

„Таким правом, що у кожного старшини, котрого схочуть збути ся, знайдуть якийсь гріх, за котрий піде в Сибір або й під катівський меч. Ось ще з Москви, просто з бенкету заслано в Сибір немилого гетьманови Захара Шийкевича Вернувши з Москви, гетьман вислав туди військового судю Незамайя. Москалі запроторили його в Казань. За ним пішло кільканацять інших старшин. Гетьман у кожного з них знайшов якийсь первородний гріх. Такі гріхи вже знайшов і у нас обох. Полковник сказав був йому, що у него є син і донька. Але, як довго він жиє, то до такого опозорення його роду козачого не прийде. Нехай би й під ним земля розступила ся і він разом з дітьми провалився на саме дно пекла, то не позволить, аби його кров змішалась з московською. Навіть як би його дитина вдуріла та забула за свою честь і його родови грозила така ганьба, то його кров радше нехай з піском змішаєсь, ніж мала би змішати ся з собачою. І змішалась би... Його власною рукою!... Тоді гетьман, буцім від нехочу бовтнув пару слів, з котрих полковник зміркував, що гетьман знає про наше поведене на Чорній Раді в Ніжині. Він знає, що полковник з цілим своїм полком був за Сомком. Знає, що ми оба зарубали шаблями кількох Москалів, щоби Сомкови промостити дорогу до нас. Знає й се, що наші сини були післанцями правобічної старшини до нас, та що вони тепер у Дорошенка. Полковник сказав лиш гетьманови, аби не грав з огнем, тріснув дверми і вийшов.

„Отже, як по наші діти прийде московська напасть, то ми пропали. Тебе зашлють в Сибір, або й ще що гірше стане ся.

„Що найменше, скинуть мене з козака. Мене і мої діти припишуть до посполитих. Всі будемо робити панщину у якогось московського воеводи, чи сотника, якого цар настановить у нас намість мене.

„Що ж нам тепер діяти?! Що зробимо з нашими дітьми? Полковник не казав тобі, що він зобить?... Ну?

„Не нукай, бо тепер нічого не винукашш... Нічого наперед... Треба ждати, що принесе хвиля і в кожній скруті мати голову на карку. Може тота голодна саранча московська цілком не надлетить до нас і ми за пустадурно вже тепер журимо ся.

„Настя вертає від попа“, перебила сотникова, глянувши в вікно. „Лишім тоту розмову, аби чого не здогадала ся. Поки буря ще далеко, не потребує знати, що їй грозить.

„Маю новину!“ промовила Настя весело, стріпуючи з себе сніг. „Окрім вас, ніхто не сміє про се знати. Се тайна... Завтра приїде Остап. В Небулові, ні взагалі в цілім полку ніхто не сміє про се знати. І наша служба ні. Тому зайде в ночі, через сад задніми дверми. Сказав мені про се син попа. Надіхав саме в тій хвили, коли я відходила. Взяв мене на бік і сказав, що був разом з Остапом і Юрком у Дорошенка. Тепер вернули всі три. Він поїхав просто сюди, а Остап поступив з Юрком до полковника. Сказав також, що він прийїхав явно, бо тут ніхто не знає, що він був у правобічного гетьмана. Про се, що вернули Остап і Юрко, не скаже навіть свому батькови. Ми мусимо устроїти ся так, щоби челядь їх не бачила.

„Як зайдуть в ночі від ліса і садом, то ніхто не побачить їх. До моєї світлиці служба не заходить. Як не вийдуть з хати, то й цілу зиму можуть пересидіти і ніхто не знати ме, що у нас гості.

Ніч була темна. Як з часта на провесні, ліпив вохкий сніг. На перелазі, по тім боці саду, сидів сотник. Пакаючи люльку вдивлявся в нічну пітьму, чи не добачить тіни на білім тлі снігу, що покривав ниву між садом і недалеким лісом. Ждав не довго. Два пятна, що відділились від темного краю ліса, більшаючи, наблизились до саду. Незабаром коло перелазу станули два козаки. „Ото часи!“ промовив Остап. „До власної хати треба скрадати ся, як злодій... Але тут хтось перелазив... таки в сій же хвили. Сніг з плота зметений, ще свіжий не припорошив.

„То я“ промовив сотник підводячи ся.

Остап, що вже хапав за шаблю, пізнав батька по голосі. Переліз через пліт і разом з товаришем пішов за сотником. Сей провів гостей до дверей, а сам пішов спустити пси. В хаті ждали на козаків сотникова

і Настя з чарками в руках. З чарок бухала пара, бо у них була горяча паленка, підправлена всяким корінням. Хлопці вихилили чарки і наставили їх ще раз. Треба було наливати й третій раз, бо вернув сєтник. По паленці прийшла жидівська риба, по рибі печена гуска, потому мід і оповіданє, з чим приїхали. Юрко присївсь до Насті, Остап до батька. Про що Юрко балакав з Настєю... яке нам діло до того! Певно не про державні справи. Як оба побратими були у полковника, то там балачку з полковником про державні справи Остап полишив був Юркови. Сам розмовляв з полковниківною. Тут знов було навпаки. Тут Юркови не в голові були державні справи... Остап розповів батькови те саме, що в Гукові полковник чув від свого сина.

„Ми приїхали з під Лисянки“ оповідав Остап, „де двацять другого лютого була у Дорошенка генеральна рада. На сій радї казали бути мені і Юркови. Очевидно, не на те аби радити. Там таких смердюхів-пущівірків на раду старшин не пускають. Кажуть, що державні справи діло самої старшини, а молодий козак має лиш виконувати прикази, не розбираючи, добре воно чи ні. На радї ми оба були лиш як німі свідки, бо нас мали вислати як післанців до лівобічної старшини. По радї Дорошенко ще доповів нам дещо і казав, їхати. Отже правобічна старшина хоче, таки зараз, іти на наш бік, щоби повалити Бруховецького і прогнати Москалів. Потому козацтво обернулось би проти Польщі. Дорошенко радив зробити навпаки. Казав, що Москалі ще не провчили черни як слід і Запорожці, хоч вже хитають ся, все ще потягають за царем. І рядове козацтво і чернь Лівобережної образумлять ся аж тоді, коли вже до всіх міст прийдуть царські чиновники і царські війська. Однак старшина завзялась пробувати щастя в борбі з Москвою. Доси ще явно не зірвано з Польщию. Старшина надїєсь, що в борбі з Москвою Польща дасть Дорошенкови поміч. Аби не доводити до розладу, Дорошенко згодивсь на похід проти Бруховецького. Однак він буде дальше напирати на старшину, аби насамперед справити ся з Польщию. Не забавки Польща і Москва замирять ся. Дорошенко провідав, що приятель цара, та ще більший приятель Ляхів і лютий ворог козаків, Ордин Нашокін так довго нашіптував цареві на козаків, що цар рішивсь піти за

його радою. Рішивсь відступити Польщі Правобічну. Дорошенко надієсь, що по проголошенню московсько-польської угоди лівобережне козацтво само відчухнєсь від Москви, та що та угода навіть Запорозцям та усій черни отворить очі. Чернь і тоді не допоможе нам, але не буде козацтву кидати колод під ноги, коли воно виступить проти Польщі чи проти Москви.

„Дорошенко розумна голова“, замітив сотник. „Нам справді та чернь у війні непотрібна. Хоч би й вона за нами була, то не допоможе нам, бо то не військо. Як би проти нас ішла чернь польська або московська, чернь не зазброєна і така, що не уміє держати шаблю в руках, то нам наша чернь станулаб в пригоді. Але коли проти нас іде військо, тай ще й наймлені зольдати німецькі, то проти них мусимо поставити військо, що має за собою довгу школу лицарську. Та всеж таки, хоч чернь не годна помогчи нам, коли буде з нами, то як буде проти нас, пошкодити може. Коли вона проти нас, то як лиш з якого міста відійде військо, наємо зараз бунт. Маючи за плечима пліндруючу чернь, наше військо не годне бити ся з ворогом. Кожний козак, що дома лишив своєю рідню і своє хазяйство, потерпає за жінку й діти, за батька й маму, брата й сестру, та і за свою працю. Як йому тоді думкою линуту у ворожий край?!

„У тім правобічна старшина з Дорошенком одної думки. Та в однім дуже важнім ділі їх думки розходять ся. Дорошенко переказує нами нашій старшині одно, а його старшина поза його плечима переказує вам свою думку. Правобічний гетьман не хоче, аби народ мав на него підзор, що то зависть і честолюбивість женуть його? проти Бруховецького. Каже, що заки рушить на лівий бік, віддасть булаву Бруховецькому. Очевидно, коли сей відстане від Москви. „Нехай люди знають, — сказав — що я не задля власної користі проливаю кров, але справді тільки на те, щоби Україну зєдинити під одною булавою. Тоді може народ скорше піде за моїм голосом.

„І без того всі знають, що Дорошенко праведник, що чесна людина. Про Бруховецького козацтво нічого й знати не хоче. Ми всі тут за Дорошенком. Поспільство вже не буде йому противити ся, бо бачить, що Бруховецький обдурив народ.

„Отже тогочасна старшина просить, аби тоді, як прийде до розправи з Москвою і Дорошенко схоче дати свою булаву Бруховецькому, лівобічна старшина не згодилась на се. Нехай скине Бруховецького і гетьманом проголосить Дорошенка. Але до того ще далеко. Дорошенко піде тепер на наш бік лише на те, аби Бруховецького і Москалів троха наполохати. Як допевнить ся, що тоті лишать його в спокою, піде на Польщу.

„На генеральній раді було також потайне посольство з Червоної Руси. В посольстві були старшини львівського брацтва православного, відпоручники православної шляхти і українських міщан усіх червоноруських городів. Вони то розповіли козакій старшині про тоті торги Ляхів з Москвою о поділ козачої України між Польщу і Московщину. Розповіли також, що в цілій Червоній Руси підготовляєсь бунт проти Польщі. Не лише шляхта і міщанство, але і поспільство ладить ся пристати до козачої України, щоби лишити ся під козачим регіментом. Лише ждуть на прихід козаків.

— Козача Україна нехай одного не забуває — промовив посол від Львівського Брацтва до Дорошенкової старшини. Нехай не забуває, що нинішню свою силу козацтво в великій мірі завдячує Західній Україні. Ще тоді, коли князі Київля клали підруби під будівлю української державности, найвірнійшими їх толковинами були князі Червоної Руси. Вони то ще коло дев'ятого року допомогли київському Олегови Вішому побороити могутню і гордовиту Візантію. В часі від розгрому нашої держави Татарами аж до появи сильної козащини життя нашого народу і наша думка державна не завмерли тільки тому, бо на їх сторожі стояла Західна Україна. Тоді, коли народ Східної України, коли тоті „Татарські Люди“ воліли бути підданками татарської орди, ніж мати власну державу, Західна Україна жила повним державним житєм, та силкувала ся втягнути в тото жите Україну Східну. І тоді, коли нас придала Польща, наша думка державна жила дальше під нашими стріхами. Боротьба проти чужого ярма не вгавала у нас. Коли вже не мож було організувати сеї борби на рідній землі, то наше боярство ішло в Молдавщину і відтам працювало над відбудовою нашої держави. Через отсю борбу Західної України заціліла

наша думка державна аж до наших часів. Коли тота думка тепер і в ваших серцях, то в великій мірі завдячуєте се нашим батькам.

— А хоч би й саме козацтво! Чи мало би воно таку силу, яку має нині, як би не мужі з Західної України? Першою організацією козачою було козацтво Низове. Городову козаччину виплекало Запороже. А хто поклав перші трівкі підвалини під організацію Запорозців? Хто, як не вельможа з Західної України, князь Байда Вишневецький?! Хто перший потряс Кримом; здобув Кафу, якої не могли одоліти могутні держави італійські? Через кого то вперше козача слава залунала по всему світу, де лиш люди живуть? Хто на козацій Україні відновив знівечену Польщию церкву, назад поставив на її чолі власних владик, яких ворог ваш прогнав був? Хто зробив, що Східня Україна стала, доволі, але постійно з під польського панованя переходити під регімент козачий? Хто, як не перший гетьман України, Петро Сагайдачний... Наш західноукраїнський Конашевич, шляхтич з під Самбора?! Хто дав матери городів наших, хто дав Східній Україні слави її школи? Чи не з України Західної, з Львівського Брацтва пішли до Київа книжки і книжники?! А найбільша слава України, батько наш Богдан! То шляхтич з Червоної Русі. Був разом з батьком у Жулкевського. Під Цецорою Турки взяли його і держали пару літ. Аж видобувсь з полону, пішов до вас козакувати. Чи ми маємо вам говорити, що Східна Україна завдячує йому?! Козаца Україна сильно задовжена у нас. Тепер ми приходимо по сей довг. Сили Західної України вже вичерпані. Як лишить ся в руках Польщі, то пропаде. Її нищить і донищить ріжниця віри. Де пануючий народ має иншу віру, і поневолений иншу, там тоті, котрим ніж прикладають до горла приймають віру пануючого і для власного народу на віки пропадають. Під Москалем се-го нема... Під Москалем наш народ остоїть ся, хоч би і тисячу літ жив у тім ярмі. Крайна пора, аби Придніпрянщина подумала про сплату довгу. Західна Україна дожидає вас.

— Повів би я — промовив. Дорошенко — мое лицарство ід Западови, аби вас спасти від неминучої загибелі і вами закріпити волю Східної України. Та ше не знаю, чи Запороже пристане до сего діла, і чи не на-

скачуть на нас з заду Бруховецький і Москаль. Моя думка, думка Дорошенка така, що без Червоної Русі Україні не бути. Я гадаю, що Лівобічну відвоюю від Москви та по вічні часи закріплю при українській державі аж тоді, коли дістану під мою булаву Червону Русь. Чи ваші краяни допоможуть нам взяти під тоту булаву Лівий Бік?

„Посол від Львівського Брацтва взяв з рук служки шкіряний міх. Виймив з него щось закутане в червону китайку і знов промовив.

— Західну Україну, відірвану від Придніпрянщини Чехами, відвоював назад і зєдинив в одну державу князь Володимир, Хреститель всеї Русі. Коли Батий руйнував Київ, чимало київських черців захистилось тоді в галицькій землі. Оден такий богоугодник спас і привіз до нас дрібонький останок мощий святого обєдинителя нашого. Зразу черці в Крилосі, опісля під Львовом берегли тоту святість і зберегли аж до наших днів. Звісно, що Богдан Хмельницький підготовив був могутній союз кількох держав з Україною. При помочи сего союзу загадав він скинути з України москoвську протекцію, розторожити Польщу і всю відумерщину київських князів від Дону аж по Віслок сполучити в одну гетьманщину. Коли ми про се дізнали ся, Львівське Брацтво казало золотарям в Нїрнберзі спорудити золоту булаву.

„Посол розгорнув китайку. В його руках вилискувала ся срібна коробка виложена перлівницею. Отворив і видобув золоту булаву.

— В отсій булаві, — говорив дальше — затворені мощі Володимира. Наше Брацтво мало передати її батькови Богданови тоді, коли стане на Червоноруській землі і присягне, що вже більше не віддасть її Ляхам. Та не судилось йому довершити загадане діло. Бог покликав його до себе саме тоді, коли мав зачинати. Його наслідникови, Вигoвському не дала Богданового завіщання увести в жите темна чернь, котра гадала, що під царем Україна перемінить ся в хлопський рай. Може ти будеш щасливіший. Святий Володимир нехай веде твоє лицарство тропою сонця. Бери Червону Русь під тоту булаву... Під одну булаву Соборної України!

„Настала трівожна тишина. Не ворухнувся ніхто, кождий запер духа в собі. Всі, і послі і старшини влі-

пили очі в гетьмана. Дорошенко насупив брови і довго стояв в задумі, не доторкаючись булави. Груді його важко дихали... Окинув оком раду і спитав :

— Що ви на те, товариші ?

— Бери булаву ! — гукнула старшина. — Веди нас хоч би і на сам Краків. Посли правду кажуть, що ми їх довжники Правда й се, що без Червоної Русі України не бути. А найбільша правда того, що Придніпрянській Україні жаден чорт вязів не скрутить, а Західна Україна в чужім ярмі занидіє, пропаде для нас. Святий Собиратель українських земель нехай веде нас бере для Соборної України Червенські городи !

„Всі замовкли, бо гетьман підвів руку, на знак, що хоче говорити.

— Проклятий людьми і Богом ; до десятого покоління проклятий нехай буде той, хто прийме тоту булаву і забуде, що народ по лівім боці Дніпра і народ здовж Дністра такіж його діти, як народ Правобічний ! Нехай і люди і зв'їрі оминають його, утікають від него як від моровиці. Свята земля нехай вишибне із нутра свого його стерво тоді, коли чорт вирве з него погану душу його. Нехай ні пекло ні небо не прийме її, бо гадаю, що і пекло не схоче плюгавити своїх кітлів смолових такою мерзою. А грядущі покоління, пѣки світа того, нехай спльовують на спогад імени його !

— Нехай всохне тота рука, — додав гетьман, беручи клейнод — котра доторкне ся тої булави і забуде, що в чужих руках не сміє лишити ні одного клептичка, ні одної скибочки української землі !

— Святий Хрестителю України ! — закінчив, цілуючи булаву і упавши на коліна — Веди мене .. веди моє лицарство ! Дай мені і мому лицарству завзятє та силу, а нашій черни отямлене і рѣзум... аби ми здужали під тоту булаву твою зібрати розторошену землю твою. Дай мені силу доконати діло задумане і розпочате покійним Богданом.

„Вся старшина і всі послы впали навколїшки і молились разом з гетьманом. Булава ішла з рук до рук. Всі цілували її. Присягали на моцї святого, що всі одностайно стануть за цілість та єдність його відумерщини. Коли булава опинилась назад в руках гетьмана, він встав і всі встали. Все суворе лице його тепер сияло щастем. Якась ясність і сила надлюдська була

з його очий. Випрямив ся, притис булаву до грудя, звернувся до послів і промовив.

— Ви чули і бачили. Вертайте домів. З усею козакою Україною возьму і Червону Русь під тоту булаву. А не поталанить, то віддам її до ваших рук. Спрячете її в тайнику і держати мете так довго, аж знайде ся дужший і щасливіший.

„По сій радї Дорошенко призвав до себе Юрка і мене. Казав їхати до вас і на Запороже. Там тепер багато обабочного козацтва. Через війну між Тетерою і Бруховецьким перенесло ся на Запороже багато таких козаків, що не хотіли брати участі в братовбийчій борбі. Ще більша сила черни зібралась там, але такої черни, котра вже покушала, як смакує московська опіка. Гетьман гагає, що москалі вже напутили нашу чернь, та що вона вже не буде козацтву бороздити. Ми маємо Запорожців спонукати, аби Дорошенкови помогли звоювати Польщу та відвоювати від неї Червону Русь. І я гадаю, що тепер Запорожці підуть за Дорошенком, стануть з нами грудь при груді.

Юрко мабуть тимсамим кінчив своє оповіданє, бо Настя тяжко зітхнула.

— Не буде кінця сій війні! Підеш в далекий світ. Віслок, то десь на краю світа... А може й ще дальше. Я так бою ся, що не вернеш...

— Верну, серце, верну. З нами піде Запороже. Піде така сила, що ворог довго не удержить ся. З Польщию справимо ся скоро, а за тим ще скорше з Бруховецьким. Хто знає, чи між тим Бруховецького не скинуть його власні козаки і ми прийдемо на опіхане. Вже скрізь проти нього бунтують ся. Не лиш козаки, але і чернь. Тота чернь, що свої руки замарала братньою кровю, аби своє божище зробити гетьманом. Переяславський полковник вже збунтував ся. Збігці на Запорожу відгрожують ся, що підуть на Бруховецького. Навіть під його боком, біля його резиденції бунти. В Гадяцькім збирають ся проти гетьмана купи Слобожанина Донця. Гадаю, що моя шабля зачне скорше ржавіти, ніж се нині заповідась.

„Але з війни, хоч не довгої, не всі вертають.

„Я характерник! — сміявся Юрко — ні шабля, ні куля не імаєсь мене.

На другий день плакала мама, плакала Настя. Сотникова благословила в дорогу сина, сотниківна свого малого.

З неділі настав в місті рух і метушня, рейвах і ревет. Від Бруховецького прийшов наказ збирати ся в похід проти Дорошенка. Але до сего народ вже був звичний. Інша новина підведа кожного, хто жив, на ноги. До міста вмаширувало московське військо. З теліги, що заїхала перед ворота сотника, виліз московський майор і якийсь московський чиновник. То був новий, царем постановлений правитель небулівської сотні, стольник Неєлов. Його сестрінок, майор Шаша Безрубахов був командантом московського війська, що мало стояти в Небулові. Сотник аж розгриз янтар люльки, коли пси загавкали і він глянув у вікно та побачив гостей перед своїми ворітми.

„Скінчило ся моє панованє в сотни!“ воркнув. „Настю треба буде боржій вислати до Київа, до сестри. Москалі ждали хвилю, чи хазяїн не вийде привитати їх при вході в загороду. Коли окрім гавкату псів не діждались иншого привитаня, заклиали і пішли до сотникової хати. Увійшли не стукаючи і не ждучи аж запросять.

„Ви сотник?“ спитав Неєлов, добуваючи зза пазухи якийсь папір. „Ось тут до вас грамота від гетьмана. Я стольник Неєлов. Цар прислав мене сюди. Буду правити сотнею, так як воеводи полками. Тим то й мають тут звати мене воеводою. Мій товариш, отсей майор, є начальником ратників, яких цар прислав для охорони моєї особи. Моєї і твоєї, коли би хто бунтувавсь проти твоїх заряджень, які поробиш на приказ царя. Цар буде приказувати моїми устами. Як я скажу, то так як би говорив сам імператор... Ти вже прочитав?“ спитав, бачучи, що сотник поклав письмо на столі. „Як прочитав, то вже знаєш, що гетьман приказує тобі. Царські ратники мають дістати кватири в людських хатах. Ти сам не жури ся тим, вони вже самі розмістять ся. Ти лиш пильнуй, аби люди не бунтувались. Кождий ратник має дістати від господаря, у котрого закватируєсь, молоко, хліб, кашу, сало... кілька годен з'їсти. Що

другий день курку, чи гуску, або яке инше мясо. Коневі хазяїн має давати обрік. Тоті господарі, у котрих на квартирі не будуть бодай два квартирники, будуть давати мені і царському війську підводи, кілька треба. Будуть платити в царську касу податок з волів, з коний, з пасік, з медів, подимне. Будуть давати двічі в рік що десяту курку, гуску, качку, вівцю, свиню. Що року десяту мірку збіжа, садовини і копицю сіна. Ти маєш пристарати для кожного ратника чоботи, рукавиці і кожух. До царської каси піде також податок з шинків, всі доходи з перевозів, млинів.

„Млин не війсковий“, замітив сотник. „Я його по-строїв за власні гроші на моім, за мої гроші купленим ґрунті.

„За твої гроші, чи не твої, млин млином. Така царська воля, аби дохід з млинів ішов в царську казну. Податки, про які я говорив, мають платити не лиш мєсполиті і міщани, але також козаки.

„Козаки роблять воєнну службу. Вони мають привілеї. Ось тепер збирають ся в похід. З чого будуть жити їх родини?

„Тепер нема привілеїв. Цар зрівнав усіх. Гетьмана вибрало неупривілеєне поспільство. Воно має такі самі права як і козаки. Похід недалеко зайде. Незабаром вернуть, бо цар з королем вже як би помирили ся. Ще лиш підписати угоду і на Україні настане вічний мир. Козацьке військо вже буде непотрібне. Його розпустимо. З війском розпливуть ся його привілеї. До царської каси будуть платити податок всі крамарі, які жувуть в сотні і які лише на час заїздять сюди з крамом. Крамарі, що лише переїздять, не задержуючись тут, будуть платити мито.

„То вже все?“ епитав сотник, всунувши руки за пояс.

„Мало?

„Мало! Тепер сам бачу, що цар, наш гетьман, царське військо і царські воєводи дуже невибагливі.

„Як вигадась що нового, то виклопотаю для тебе царську грамоту похвальну... Ще лиш одно маю додати. Війско, як я вже сказав, само розквартирує себе. Я беру для себе половину попівської хати. Вже був там на обзоринах. Хата дуже вигідна. Я чув, що

то був двір якогось польського шляхтича... Не маю доброї квартири для майора. Бачу, що твоя хата не перелюднена.

„У мене тіснота...”

„Чи вже починаєсь бунт? І то від самого сотника? То такий примір для міщан, що мають дати квартири ратникам?.. Отся комната, як би нарештє построєна, приладнана для майора. З квартирою дістане, очевидно, також харч. Він, його кінь і його слуга. Ти навіть не спитав, коли він їв... Гадаю, що на закуску не довго буде ждати. Але таку закуску, щоби міг прийняти і мене. Бо нині я його гість.

Сотника кортіло стягнути того гостя цубухом по голові. Закляв в душі і вийшов до пекарні замовити закуску. По хвили стара кухарка принесла горівку. Не тоту паленку, якою частували Юрка і Остапа, лише смердючу сивуху. Принесла також не бублики, а бохонець чорного хліба і стару солонину. На решту сотник просив подождати, аж спече ся курка, котру ще лиш зарізали. Курка була одна з тих, що вже давно не несла ся і жила на ласкавім хлібі. Не різали її, бо і пес полѳмив би на ній зуби. Тепер нагодились, як би впали просто з неба, такі любі гості. Нарешті і тота курка діждала ся того, що не зійшла марне з сего світа, і віддала людству послїдну прислугу.

„Ви царських гостей обслуговуєте такою старою відьмою? У вас жінки, доньки нема?” спитав Неслов. „Гетьман, що має реєстр всіх українських красавиць казав нам, що у вас гарна донька. Через те й з війском прислано до вас не жонатого майора, а холостяка. Він не аби яка риба. Скоро піде в гору. Як оженить ся з донькою якого багатого козака, то до місяця по вінчаню його жінка буде полковниковою.

„Подивлю ся за ними” сказав сотник, і пішов до пекарні, де жінка з донькою порались коло курки. Казав прикликати Семена.

„Ти, Насте, поїдеш нині до Книшева, до пона. Завтра, або позавра приїду до тебе і відвезу, або хто инший відвезе тебе до тїтки в Київї. Чому, нехай тобі розповідь мама. Московські нахаби вже нині виїхали з тим, про що мама знає і розповідь тобі. Ти, Семене,” звернувшись до слуги, що станув в дверех, „запри двері, бо студено і московські вуха довгі. Москалі хочуть брати

до царської каси доходи з млина. Піді зараз до млина і змайструй там щось таке, аби млин в ночі згорів. Поверни також до перевізника на ріці, аби в ночі пустив пором за водою. Люди мають брід. Троха буде невігідно, бо брід пів милі за містом, але чейже броду Москаль не оподаткує. Як смеркне ся, заложиш коні і відвезеш Настю до Книшева.

Сотник вернув до гостей і сказав, що донька нездужає а жінка має роботу в пекарни. Впрочім не надіялись таких високих гостей, тож не причепурили ся так, як личить сотниковій і сотниківній.

Замість сотниківної, прийшла на полумиску курка. Сотник мусів дуже перемагати себе, аби на голос не розсміятись, коли бачив, як московські зуби і щоки працюють аби курку одоліти.

„Тота курка“ замітив майор, мусіла бути одне з тих животних, що то наш прапрадід Ной в своїм корабі спас перед потопою.

„Не така вона стара,“ відповів сотник. „У мене весь дріб такий твердий. Тоді, як з царської ласки вибрали були вільними голосами гетьмана і гетьман вівзав чернь, щоби завела на Україні новий та справедливий лад, одна ватага загостила під мою неприсутність до мене. Ватагою проводив якийсь Зяблик. Як загукали, те кури так налякались, що з остраху задубіли. Ось чому стерво тої курки тверде, неначеб з дубини.

„І порабували вас? Забрали ваші скарби?“

„Скарбів, Богу дякувати, не забрали. Анї рушили.

„То ви щасливий чоловік. Інших старшин вирабували до чиста.

„Правду кажете, що я щасливий. Я скарбами не журю ся, скарбів від мене ніхто не відіме, бо я ніяких скарбів не мав і не маю. Але і тих пару хвостів, які були в мене, не взяли мені, та хати не сплїндрували. Мої люди знали, що буде напад. Одна сальва з пяти мушкетів вистала, щоби ціла сотня напастників пішла у розпорошку.

Гості, видовбуючи з проміж зубів курячі стегна попрощались і, цікаві, чи весь небулівський дріб перепуджений, пішли до попа на другу закуску. Відходячи, майор наказав свому слугі зорко слідити за усім, що дієсь у сотника і, як би покмітив що, зараз донести йому. Саме в часі вечери, коли майор стягнув з полу-

миска половину печеної, неперепудженої качки, надбіг слуга. Попросивши його до сній, розповів, що Семен запрягав коні, та не хотів сказати, куди поїде. Аж підслухавши розмови в пекарни, довідав ся, що Семен відвозить сотниківну до попа в Книшеві. Як вже не поїхали, то зараз виїдуть. Майор вернув до їдалні і сказав, що мусить іти робити службу, бо його сповістили, що навкруги міста никають якісь таємничі люди. Вхопив половину качки і рвучи її зубами, побіг до хати, де стояло московське поготівле. Приказав, щоби зараз зійшлась полусотня, готова до походу. Свого слугу відіслав назад до сотника з приказом, аби зараз, як тільки сотниківна відїде, звістив йому про се. Двох ратників, котрими все послугував ся тоді, коли пускавсь на яке злодійство, відвів на бік і довго балакав з ними. Коли слуга знов надбіг і сказав, що „вже“, тоті два ратники пустились чвалом в сторону Книшева. По хвили майор рушив за ними з полусотнею.

Візок з Настею і Семеном наздігнали два їзці з лицями заслоненими платками сукна. Лише там, де очі, були діри. Оден замахнувся шаблею на Семена. Хлоп в туж мить вхопив бичівно за тонший кінець і грубшим вгатив лобура межюч. Напастник крикнув і повалився з коня на землю. Одночасно Семен, розвівши руки, упав, навіть не зойкнувши, горілиць на візок, так що головою ударив об коліна Насті.

„Давай гроші! Перстені, сережки, намисто... всьо, що везеш!“ крикнув до Насті другий, той, що ударом шаблі повалив Семена.

„Ратунку, ратунку! — скрикнула Настя.

Саме в сій хвили підвівсь з землі повалений Семеном. Охкаючи сів на коня і став утікати. За ним пустивсь другий. Настя здогадалась, чому. За нею застугонїла земля, як би від чвалу більшого відділу війська. Не помилялась. Надбіг майор з полусотнею ратників і наполохав розбійників. Безрубахов спас Настю. Відвіз її разом з убитим Семеном назад до Небулова і передав батькови. Сараку Семена поклали на лавці і в головах запалили свічку. Рани на голові не мав ніякої. Розбійник мабуть ударив хребтом шаблі, але так крепко, що доразу вигнав душу. Сотник, хоч мусїв перемогти себе, не міг Москалеви не подякувати за се, що доньку охоронив від зневаги, може й від смерти, або від чоґо

гіршого ніж смерть. Сотникова віддячила йому вечерою з неперепудженої риби, неперепудженою паленкою і неперепудженим медом. Ратникам сотник дав цілу свиню і барілку меду. Всі помолилися ся при тілі Семена і пішли спати. Як лиш відійшли, підвелась рука Семена. Шабля лише заголомшила його. Почіхавсь в потилицю, де був гудз, підвів ся, сів на лавці; озирнувся і вдивив ся в свічку.

„Агій! А що то за кумедія?! Чи я в Книшеві, чи дома? Прочунявши до решти, пригадав собі напад і се, що одного напастника звалив з коня. Здогадав ся, що другий зробив те саме йому, та що його взяли за мерця. Встав, вийшов нишком з хати і пошкандибав на край місточка. Застукав до вікна хатчини свого зятя. Коли відчинила ся квартира і вихилилась голова газди, спитав його, чи виїздив куди той москаль, що стоїть у нього на квартирі, та чи вернув? Зять розповів, що знав. Семен сказав „добраніч“, вернув домів і заковтав у двері спальні сотника. На питанє, хто то, Семен відповів:

„Не наробіть крику, чуючи голос воскресшого Семена. Я не ждав аж до страшного суду, але воскрес вже тепер, аби вам щось розповісти“.

Двері відчинились і Семен всунув ся в спальню. Було темно, тож не бачив, які сотник зробив очі. Став розповідати.

„Напад на нашу зазульку зробив майор. Я зараз пізнав коня першого напастника. Того, що замахнувся був на мене шаблею. Він закватирований у мого зятя. Його коня я нераз бачив. Щоби допевнити ся, я, як лиш воскрес, побіг до зятя. Той сказав мені, що салдат, який у него на квартирі, великий злодій і у великих ласках у майора. Під ніч виїхав кудись то. Не вернув сам. Його привели. Мав завязане око. Салдати, що з ним прийшли, казали, що кінь вдарив його так, що аж око виплило. Отже то не кінь випустив йому око, а моє бичівно. Котюзі по заслужі. Шкода, що то не був сам майор. Тепер знаєте, якого маєте комірника. Лиш не розумію того, нащо майорови була потрібна тота кумедія?

„І я не годен збагнути сего.. Але тобі, небоже, через того вибите око, не бути більше тут. Утікай, таки зараз

„І я так міркую, що не буде безпечно лишати ся тут. Недалеко живуть Козюра і Книшук. Захищу ся

у них. Раз одного, раз другого посилати му до вас, аби провідати, чи коли не буде вам потрібна моя поміч.

На другий день, коли майор довідав ся, що Семен жие, поводивсь дуже здержно, бо не знав, чи Семен здогадавсь, хто були тоті розбійники. Ся здержність була родині сотника дуже на руку. Мали час обдумати, що і як їм діяти, аби від московської напасти не пропасти. Найбільше зажурився сотник походом, в який казав полкови їти гетьман Бруховецький. Не знав, де за той час примістити жінку і доньку. Тут, під боком майора був би не лишив їх ні за яку ціну. Однак сам Неелов увільнив його від сеї жури.

„Не слухайте гетьмана! — казав — Ваш гетьман і боярин лише тому висилає військо на польський бік, бо його не звістили про переговори з Польщию. Йому не говорять про се, бо його до сего не потребують. Хоч він гетьман України, то про долю України рішає не він, царський холоп. Нехай буде вдоволений, що йому лишать гетьмановане над частиною сеї великої та багатой країни. Війни з Польщию вже не буде. Військо розпустіть та сидіть дома.

* * *

Неелов правду казав. На весну розпочались на ново перервані переговори. В червні приїхав до Гадяча царський гонець і приказав зупинити війну, бо в Андрусові радять тепер польські і московські послы над вічним миром між обома державами. Гетьман, слухаючи царського приказу, видав універсал, щоби військо вертало домів. Та про те ніхто не слухав його, бо Дорошенко не послухав також приказу короля. Він ще не мав відповіді від Запорожців і проте не знав, чи буде міг вже тепер рушити проти Польщі. Аби не тратити часу, та аби військо вправлялось в воєнним промислі, сіпав Лівобережну. Коли король наказав зупинити війну, Дорошенко відповів коротко, що його не король зробив гетьманом. До булави поміг йому кримський хан.

Бунти лівобічного козацтва проти Бруховецького і Москви ставали щораз частійші. До Дорошенка старшини слали зазив за зазивом, аби прийшов взяти Лівобічну під свою булаву. Правобічний гетьман помагав збунтованим, але більшої війни з Бруховецьким не зачинав. Маючи на меті війну з Польщию, він дожидав

вістий з Запорожа. В Січі вагували ся. Запорозці ще не хотіли вірити в того, що Москва накладе з Польщию, та загадує віддати Ляхам Правобічну. Послам Дорошенка Запорозці сказали, що як справдять ся то-то, про що гетьман доносить їм, то вони цілком певно підуть за ним. І вони були тої думки, що на случай, московсько-польської угоди, насамперед треба іти проти Польщі.

Дорошенко не сумнівавсь, що московсько-польська угода буде ось-ось проголошена. Тому та й він, уважаючи поміч Запорозців за цілком певну, та одержавши в жовтні 1666. року татарську поміч, розпочав війну. Дорогу заступило йому сімнацять польських корпусів під проводом Стшалковського. Се військо Дорошенко зівечив біля Брацлава. Другому польському війську проводив Маховський, що прославивсь розстрілянем Виговського та кількадесяти інших козацьких старшин. Маховський взяв Івангород, та вирівав все населене. Дорошенко наскочив на се військо і розторочив. Маховський з трицятьма заціщилими хоругвами подавсь на Брацлав. Дорошенко поспішив за ним, окружив його і полонив майже усе військо разом з Маховським. Полоненими заплатив Татарам за поміч.

Хоч дорога ід западови вже була сьак-так вільна, то всеж таки сили, які мав Дорошенко були за слабі, аби вже тепер запускати ся в глибину Польщі. Дорошенко рішивсь подождати, аж прийде більша сила Татар і аж Запорозці довідають ся про угоду Москви з Польщию, та остаточно рішать ся дати своє військо під його провід. Він зупинив похід, та став Правобічну організувати в державу, независиму від Польщі, независиму від Москви. Денеде були ще польські гарнізони. Гетьман візвав їх, аби зараз вступили ся з України, а ні, то він прикаже перебити їх. На знак, що Україна вже самостійна держава, Дорошенко став в Торговиці бити власну монету. До Січи знов вислав послів, аби наглили на Запорозців.

Утікачі з Лівобічної приносили на Запороже що раз нові вісти про господарку Москалів. Тепер вже й чернь стала вигукувати проти Москви, та її прислужника Бруховецького. Збігці привезли до Січи також вість про те, що дня 13. січня 1667. року Москва і Польща підписали угоду; що цар відступив Польщі

цїлу Правобічну, що Київ зобов'язавсь передати за два роки. Не всі Запорозці хотіли вірити в того, що оповідають збігці. Не вірила більшість черни. Очі отворились їм аж тоді, коли в їх руки попали письма підписані власною рукою царя і припечатані московською печатню державною.

Склавши умову на знівеченє козацтва, Москва і Польща заходили ся приєднати Татар і Турків, аби тоті допомогли їм вигубити козаків. В Москві був тоді гонець кримського хана, Мухамед Ага. Москалі підкупили його, і, відсилаючи його до Криму, вислали разом з ним стольника Лодиженського. Лодиженський мав підмовляти хана, аби приступив до польсько-московського союзу проти козаків. Підкуплений Мухамед Ага обіцяв помагати Лодиженському.

Мухамед Ага мав з собою трицять сім Татар. Всі вони і московський посол їхали у Крим через Лівобічну і Запороже. Українці, що жили в Москві, провідали цілком случайно, за чим вони їдуть. Очевидно, звістили про се своїх приятелїв на Україні. Старшина Полтавщини порішила не пропустити у Крим ні Лодиженського, ні Татарина і вислала за ними півтора сотні козаків. Се були Запорозці, що зимували в Полтавщині. Будьто, як що року, з весною вертають на Запороже. Запорозці перестріли Москаля з Татарами, то знов пропустили їх поуз себе. Нічим не показували, що вони важать на путників. Аж коли пробрались через Дніпро і вже були на запорозькій землі, наздігнали Татар в урочищі Першої Пришиби. Між козаками і Татарами прийшло до спору ізза місця на нічліг. Кінець суперечки був такий, що в урочищі лишилась свіжо усипана могила. У могилі козаки поховали трицять оден татарських трунів. Між убитими був також Мухамед Ага. Лише семеро Татар утікло до Лодиженського, котрий їхав подальше з заду і всего того, що скоїлось не бачив. Козаки перетрусили клунки і одяг татарського гонця. Знайшли багато паперів, між ними московські листи до хана. Трех козаків, що мали найліпші коні вислали з сими паперами до Січи. Самі лишились ночувати.

В Січи була рада старшин. Кошовий скликав їх, аби вислухали Дорошкових послів. Кошовий, Ждан-Рог крутив головою, коли послі розповідали, яку то злагоду зробила Польща з Московщиною. Отаман За

порожа не вірив. Казав, що увірить, коли про ту зладу сповістять його сам цар. Саме тоді, коли на раді про се сперечались, надіхали тоті три козаки, що почубились були з Татарами в урочищі Першої Пришиби. Кошовий взяв від них папери і передав їх писареві. Коли писар відчитав царський лист до хана, старшина увірила, що Дорошенкові послі говорили правду. В сім листі цар писав ханови про андрусівський мир. Попри те писав, що з другим листом до царя Кримців висилає свого власного посла Лодигенського, котрий також везе для хана дарунок.. гаманець червінців. Козацькі гонці сказали, що царського посла ще лиш не видко, бо їхав таки зараз за ними. Старшина вважала, що Лодигенського до Криму пустити не можна. Аби грішми не підкупив кого, та при його помочи не викрав ся з Січи; також аби листів до хана і до московського посла в Бакчисараю, Якушкина не передав яким зрадником, Січовики порішили відіймити від посла всі папери і всі гроші. Така обережність була конечна; бо хоч би між Січовиками не знайшли ся лакоми на гріш зрадники, то були там таки настоящі Москалі. В Січи стояв відділ московського війська... трицять райтарів з офіціром Пенкіном. З Лодигенським було також пару Москалів. За часок московський посол дійсно надіхав. Було се осьмого цвітня. Пішов до кошового і зажадав, щоби зараз таки вислано в степ які два, три куріні Січовиків, аби спіймати та привести до Січи тих козаків, що убили татарсько гонця і його товаришів.

„Всі вони“, говорив, „мають бути скарані на смерть при мені. Квапте ся, бо завтра досвіта мушу їхати дальше.

„Нехай Татари, що спасли ся, знайдуть душегубів, піймають, приведуть до Січи та свідками докажуть їх вину. Тоді наше товариство скарає їх“, відповів Ждан-Рог.

Лодигенський ждав день, другий. Бачучи, що Січовикам ані гадки розщипати ся за убийниками, зажадав, аби його пустили в дальшу дорогу. Січовики відповіли, що в дальшу дорогу його не пустять, бо ще не прийшов такий приказ ні від гетьмана, ні від царя. Сказали також, що вони відвічальні за все те, що царський посол везе з собою. Аби йому не пропали пи-

сьма і гроші, вони мусять одно і друге відоймити від него, та захистити в військовій скарбниці.

Січовики дізнали ся, що Лодиженський таки якимсь чудом сповістив Москву про те, що стало ся, та про те, що його в Січи придержали. Аби від напасти не пропасти, Січовики скинули кошового Ждан-Рога і вибрали Васютенка. Нова старшина порішила випустити московського посла і разом з ним полонених Татар. Однак рівночасно порішено зробити так, аби посол до Бакчисараю не доїхав. По трицять вісьмох днів неволі Січовики випустили Лодиженського, його людей і Татар з конвою убитого татарського гонця. Віддали йому папери і гроші, та дозволили їхати. Разом з ним вирушили відділ райтарів Пенкіна. Москалі були дуже раді з того, що вихоплять ся з Січи. Відколи до Січи стали приїздити Дорошенкові післанці, вони раз-у-раз му-сіли слухати, як Січовики похвалялись, що побють їх.

Сім верстов від Січи був перевіз через Дніпро на кримський бік. Туди Січовики справили райтарів з кінми Лодиженського і Татар. Самого Лодиженського з його людьми і Татарами мали Січовики підвезти до перевозу водою в байдаках. Москалі і Татари відчалили від Січи в товаристві полусотні Запорозців. Як лиш вони відплили, пустивсь за ними кошовий Васютенко з більшим відділом козаків. Наздігнав Лодиженського ще за три версти від перевозу, задержав його байдаки і казав усім висідати на беріг.

„Роздягайте ся!“ крикнули козаки до Москалів і Татар.

„Чи ви п'яні? Чи сказали ся?“ спитав Лодиженський счудуваний і лютий.

„Ні одно, ні друге“, відповів оден козак. Ми лише хочемо, аби ви в Бакчисараю сорому не наїлись. Ви такі неохайні. Крізь шкаралушу бруду на ваших тілах навіть ваша шкіра не прозирає. Так перед ханом не можете показати ся. Хан ще погадав би, що ви того нехару в Січи набрали ся. Заки поїдете дальше, му-сите викупати ся... Ануко! Роздягайте ся і у воду!

Коли Москалі, гадаючи, що козаки жартують, хотіли вертати до байдаків, козаки кинулись на них. Пороздягали їх до голого тіла та загнали у воду. Москалі стали плисти, гадаючи пробрати ся плавцем на той бік Дніпра. Ледви відплили кільканацять кроків від бе-

рега, загрохотіла сальва. Всі козаки ціляли в Лодиженського. Поцілений не одною, не двома кулями пішов на дно. Тоді козаки посідали в човни і стали полювати на других, неначе на качки. Так вибили майже всіх. Лише деякі встигли доплисти до берега. Вони голі утікли до Січи. Інший відділ козаків пустивсь здоганяти райтарів. Наздігнали їх і повідбирали їм коні. Райтари вернули пішком до Січи. Москалів, що спаслися, Січовики відіслали в Полтавщину, аби всім Москалям на Україні розповіли, що як не винесуться самі в свою Московщину, то незабаром прийдуть Запорозці, та виженуть їх.

На приказ царя гетьман Бруховецький вислав до Січи Івана Донця, аби розслідив справу. Сим разом Січовики не лицемірили. Показали Донцеві папери, які забрали були у Лодиженського і сказали:

„В отсих паперах стоїть, що цар змовивсь з королем вигубити козацтво. Лодиженського цар вислав до хана, аби підкупив його та перемовив до спілки проти нас. За те й ми його втопили.

Донець жадав, щоби Січовики знайшли винувників і скарали їх. Тоді кошовий сказав, що старшина полагодить справу, як переслухає всіх тих, що про пригоду що небудь знають. Нахилившись до Донця, шепнув йому до уха.

„Ти наймудріше зробиш, як підеш в курінь. Там сиди, доки тебе не виведуть за ворота Січи. Старшина не зрадить тебе. Але як молодше товариство вздрить тебе та довідаєсь, від кого ти і зачим сюди приїхав, то ти пропав!

Донець пішов за радою кошового, та на другий день виїхав з Січи.

Як Москва Лодиженського до хана, так Польща вислала свого посла до турецького султана, аби і його приєднати до спілки проти козаків. Польський посол, колишній канцлер Радзівеський був у великого везира і, звіщаючи його про Андрусівську злагоду додав, що король має потайну гадку викоренити усе козацтво. На се він замиривсь з Москвою, щоби з її помочию перебити усіх козаків. В Січи дізнались і про се посольство.

Тепер Запорозці вже документно знали, яка небезпека грозить всему козацтву. Послам: Дорошенка

старшина відповіла, що рада всего старшого і меншого низового війська запорозького порішила визнати Дорошенка гетьманом соборної України. Як колись батькови Хмелеви, так тепер Дорошенкови дають провід над усім війском запорозьким. Трицять тисяч лицарства, не числячи черни, піде туди, куди поведе їх його булава.

Посли Дорошенка вже знали, що по такій відповіді сказати січовій старшині. За чернь, вони подякували. Казали, що Дорошенко іде воювати, а не рабувати. В таборі Дорошенка будуть харчі лише для тих, що бють ся. Отже черни не було би чим харчувати. До того гетьман не хоче, аби по першій бомбі, яка впаде в козачий табор, чернь звязала старшину та видала Ляхам.

„Дорошенко“, говорили послы дальше, „іде на Польщу, щоби для соборної України відвоювати Червенські городи. Він поведе свої полки на Львів. Запорозці нехай ідуть на Снятин. Там пристануть до них Українці Молдавщини і пару гуцульських полків. Тоті Гуцули дуже добре військо. Всі зоружені крісами, які мають самі у себе. Вони такі стрільці, що скорше його ложка хибить рот, ніж його кріс ластівку у воздуху. Лише гармати не мають. І Молдовани без гармат. Запорозці нехай половину своєї гармати разом з пушкарями дадуть Гуцулам і Молдованам. Разом з ними нехай ідуть на Галич. Коли Дорошенко возьме Львів а Галич возьмуть Запорозці, то далі ід Западowi підемо чотирма шляхами. Дорошенкова сила розділити ся. Одні підуть на Люблін, другі на Ряшів. Гуцули з Молдованами возьмуть західні Карпати. Дорошенко затичить бунчуками Віслок. Як Польща не згодить ся, щоби Червона Русь на віки для неї пропала, то Дорошенко піде дальше. Возьме Краків і всю Малопольщу віддасть Чехам, бо то здавна чеський край. Обезпечивши за Україною Червону Русь, Дорошенко поведе нас на Москву. Він гадає, що тоді до війни з Москвою зовсім не прийде. Москаль, бачучи що Україна зєдинена, возьме фіст під себе і втече.

Рада старшин одобрила воєнний плян Дорошенка. Кошовий казав послам переказати Дорошенкови, що як лиш лицарство збере ся, то вирушить шляхом на Снятин. Тоді послы висипали на стіл мих талярів і чер-

вінців. Ще й сказали, що харчами та муніцією Запорозці нехай не журяться. Аби лише дібрали ся до Снятина. Від Снятина будуть мати всего через верх. Міщани і шляхта Галицької землі вже придбали все, що запорозькому війську потрібне.

Одержавши запевнене Січовиків, що Запорозці підуть за його зазивом, Дорошенко рушив в осени на Польщу. З ним була велика сила Кримців. Проти него ішов коронний гетьман Собескі. Ворожі війська зустрілись біля Підгаєць. Собескі зміркував, що в отвертім поли Дорошенкова сила розторошилаб його. Отже він навіть не пробував шастя. Утік до укріплених Підгаєць. Надіявсь, що заки Дорошенко возьме Підгайці приступом, наспіє на вируч друга армія польська. Дорошенко не квапився. Він загадав брати Підгайці приступом аж тоді, коли наспіє вість, що Запорозці вже вирушили зі Снятина на Галич. Він хотів під Львовом бути тоді, коли Запорозці стануть під Галичем.

Собескі мав ще надію, що йому підступом поведесь здержати Запорозців від війни проти Польщі. Серед Запорозців переважала чернь, здеморалізована і роззвірена довгою, по звірськи веденою війною. Ще більше ніж сама війна, звели тоту темну чернь на безпуте ріжні честолюбиві і користолюбиві хлополапи. Такі хлополапи були тоді не лиш в козачій Україні, але і в Червоній Русі. При їх помочи Собескі загадав запорозьку чернь зпантеличити, так щоби вона перешкодила Запорозцям вирушити проти Польщі. Двом таким, Вітюкови і Палкови Собескі дав грубі гроші та обіцяв високі достоїнства, як виратують Польщу з клопоту, та не дадуть Червоної Русі вихопити з польських рук. Війтюк і Палко бували на Запорожу. Вони все горлали за правами черни, отже поспільство мало їх за апостолів правди. Знаючи дуже добре звичаї і душу темного раба, який що лиш вихопив ся з ярма неволі, вони знали, як промовляти до темного черняка. Змій, що в раю спокусив був до гріха прабабуно роду людського, не піддуриив би людини так, як тоті два уміли піддурювати. Ще заки Дорошенко, дожидаючи орди, рушив був в похід, Собескі вислав Війтюка і Палка через Крим на Запороже. Тоті агенти Собеского зявились під Січю саме тоді, коли запорозьке військо було готове до походу. Того війська зібралась була така сила, що не

стало для него місця ні в курінях, ні на майданах та улицях, ні в пригородах Січи. Полки розтаборились в степу навкруги Січи. Чернь, що змішалась з лицарством, гуляла. Хто ще мав що, пропивав, бо ішов за новою наживою.

Першого дня Війтюк і Палко лише ходили від шинку до шинку. Пючі і частуючи, запускали ся в розговори з п'яницями. Вони виміркували, хто з сеї голоти дасть ся найлекше взяти на приману, якою загадали звівечити Дорошенкові наміри. Вибравши так кількадесять черняків з під темної звізди, зтягли їх до якоїсь корчми, що стояла в степу подальше від Січи на потайну малу чорну раду. Там розповіли зібраним, що вони збігці з татарської неволі; приходять просто з Криму. Допевнили ся доочне, що тепер для козацтва найкраща нагода заплатити Татарам за все те, що протягом кількох соток літ український народ витерпів від них. Тепер в Криму нема ніякого війська. Самі лиш старці, каліки, баби і діти. Все татарське військо пішло з Дорошенком бити Ляхів. Як би тепер тота сила Запорожців, що зібралась в Січи та кругом неї ринула у Крим!... Гей, гей! Всі скарби Криму вивезли би!

Слово „скарби“ потрясло честним товариством. Зібрані і неслухали дальше. Зрозуміли, що оба каверзники затівають. Лише дивувались, що самі до того не додумались. Чи се розумно, маючи під боком ніким не стережену копальню срібла, зотота, та всякого иншого добра, виряджатись в далекий та небезпечний похід в Польщу?! Розбігли ся по всіх шинках, і ще тої самої днини січова старшина мусіла іти на раду, яка зібралась сама, без нічийого зазиву. Чернь гукала, щоби старшина, заки поведе військо проти Ляхів, повела його самперед проти відвічного ворога України і християнської віри. Старшина пробувала нарозумити чернь, кажучи, що іти тепер проти Татар, то те саме, що іти проти Дорошенка. Те саме, що помагати Ляхам, аби Червона Русь і Правобічна лишились далі в ляцькім ярмі. Посли Дорошенка благали, щоби бодай тоті скаменувались, що на Запороже прийшли з Червоної Русі: щоби ішли спасати своїх власних братів, сестер.

Думка старшини була би може взяла верх, як би до Січи не вернув був Сірко, котрий не був в Січи тоді, коли Запорожці рішили пристати до Дорошенка.

Сірко був великий лицар і за се його в Січі дуже поважали. Але він був лицар лише на оден бік. Він страшно любив бити Татарина і страшно бив його. До того він недолюбливав Дорошенка, бо йому всякий городовий старшина був осоружний. Бачучи, що трапилась нагода без великого труду і без ніяких жертв знищити зненавиджений Крим, Сірко станув тепер за думкою черни. „Розживемо ся і слави лицарської на віки добудемо,“ казав. Не помогло, що старшина говорила про те, що саме тепер є також нагода довершити діло важнїйше, ніж знищенє Кримців. Більшу половину української землі, що стогне в чужім ярмі, мож висвободити, або тепер, або ніколи. Чим лютїйший ворог, тим скорше треба його збути ся. Татарин лише час до часу сіпає і скубе нас. Тамтой ворог приссав ся до нашого народу як пявка. Як його тепер не відчепимо, то висмоктає всю кров до послїдної краплї.

Але чернь, бачучи, що Сірко за нею, вже ані чути хотїла про похід проти Польщі. Навіть козаки стали міркувати, що лїпше насамперед запасти ся скарбами, яких ще ніколи не бачили, про які доси чули хиба лише у казках.

„Терпіли доси,“ гукав Вїйтюк, то нехай ще якийсь час тягнуть ярмо! Не перший раз Іван бїдний. Коли Дорошенкови забaglо ся старшувати ще над Червоною Русио, то нехай здобуває її своїми кармазинниками, не руками бїдної голоти. Нехай вибачить, коли і голота хоче поживити ся.

„На якого чорта нам тота вїйна з Польщїю!“ кричав Палко „Кому забaglо ся ломити польське ярмо?.. Українським шляхтичам і українському мїщанству на Червонїй Руси! Чи ми маємо кровавити на те, аби панованє давати православнїй шляхтї та православному мїщанству?! Про мене, нехай польські шляхтичі та польські мїщани православну шляхту та православних мїщан ще дужше давлять. Скорше виздихають тотї дуки! Чи може православний хлоп бунтуєсь проти лянського ярма? Нї! Він до тої панщини та до того бука вже привик, як жид до пархїв. Найлїпший доказ, що сидить там, не втїкає на Запороже. Скажи, куме, обернувсь Палко до якогось хлопa з під Львова, — Ти лїшив дома трєх братів. Чи їм там зле, коли не утїкли разом з тобою? Чи зле цїлій твоїй громадї? Чи може

ти хочеш іти з Дорошенком, аби, як твій пап тебе спізнасть та спіймас, вбив тебе на паль, за се що втік був ?!

„Кому добре, кому зле в моїй громадї, — відповів хлоп. — Мені було зле, то я втік. Тут нема панщини, ні взагалі панів. Тут і на своїм власнім не гнеш спину, бо на Запорожу ні орють ні сіють. Живемо як птиці небесні. Тут мені добре. Моїм братям, що лишились дома, видко, добре, коли не пішли за мною. Як хлопам в Червоній Русі зле, то нехай всі прокрадуть ся на Запороже, як се я зробив і як зробили тисячі перед мною. Яка нам неволя іти туди, визволяти братів, коли їм одна дорога до нас?! Як Дорошенко відвоює від Ляхів наш край та прожене панів, то тоді може й я поверну домів. Але тепер, куди громада, туди й я. Гріх було би пропустити нагоду та лишити скарби в руках Татарина, коли тих скарбів тепер ніхто не береже. Аж просять ся: „прийди, та бери!“

Сірко та підіслані Ляхами Війтюк і Палко побідили. Війско пішло за чернию. Пішли Запорожці, не за Дорошенком, а за платними агентами Собеского!

Січові Стрілці, навіть тоті, що були з Червоної Русі, пішли... не Львів добувати; не ломити ярмо, в якім загибала Червона Русь; не брати свій рідний край під українську булаву. Ні! Вони пішли, щоби прославитись невеликим коштом... Пішли бити беззубу собаку! Пішли, щоби заміцнити тоті кайдани, якими сковано їх дідизну; щоби, воюючи з бабами, старцями і дітьми розжити ся чужим добром. Пішли добивати полутрупа; землі Романа і Данила на загибель, собі на ганьбу!

Татарам ані гадки було, що Запороже, котре збиралось помагати Дорошенкови, наскочить тепер на Крим. Тим то й на Польщу пішло навіть се військо татарське, котре постійно боронило перекопську кріпость, тоті ворота в кримський півостров. Запорожці взяли Перекоп без великого труду, та вирізали рещту гарнізону полишеного в кріпости. Сірко повів двацять тисяч в одну сторону, кошовий Ріг других двацять тисяч в другу. Козаки брали село за селом, місто за містом. Ніхто нігде не боронив ся, бо вся воєнна сила татарська була з Дорошенком, щоби Україну вибити на волю. Найбільше лютувала чернь. Населене скрізь вирізувала, і всяке добро навантажувала на вози, навючу-

вала на коні. Запорожці важили також на самого хана. Хотіли полонити його. Однак, коли вже були підступились до Бакчисараю дізнали ся, що хан утік перед ними на море, та взяв з собою свої скарби. Перетяжені добичию Запорожці повернули в Січ. Небезпечно було довше гуляти по Криму. Дорошенкові посли, що були в Січі, певно вже переказали гетьманови, що Запорожці, замість іти до него, пішли рабувати Крим. Вже й орда, що була з Дорошенком могла дізнати ся про сю зраду Запорожців. Тоді певно лишить Дорошенка на поталу Ляхам і сама поверне спасати свій власний народ. Як би орда перестріла Запорожців, ще заки вони будуть мати за собою перекопську шийку, то вони полишилиб в Криму не лиш всю добич, але й всі свої голови.

* * *

В гетьманській шатрі під Підгайцями рада старшин. Дорошенко провідав, що польський гетьман полевий, князь Вишневецький веде проти него двацятитисячне військо. Вже вийшов зі Львова. Ще більшу силу веде польський король. Доси козаки гадали взяти Собеского голодом, бо звідуни казали, що польське військо має харчів ще лиш на які три-чотири дні. Тепер зміна первісного пляну сталась конечною. Не мож було дозволити, аби всі три війська польські зєдинили ся. Кожде з тих польських військ з окрема Дорошенко міг розбити. Не здужав би зробити сего, коли би всі вони зійшли ся до купи. Саме тоді до Дорошенка наспіли великі гармати. На раді порішено облогою довше не гаятись, але місто взяти приступом. Потому Дорошенко звернув би ся проти Вишневецького. Між козаками ніхто не сумнівав ся, що се військо розібють на прах. По Вишневецьким прийшлаб черга на короля. Ще таки сеї ночі мали бути пороблені приготвлення і досвіта військо ударить на польський табор.

Старшина вже мала розходити ся, коли в шатро увійшов посол, що вернув з Січі. Став гетьманови шось шептати до уха. Дорошенко поблід. Сів на колоді, що була замість крісла, закрит очі долонями, і понурив голову на стіл. В шатрі запанувала мертвецька тишина. Всі вдихались в посла, чи з його очий не вичитають, яке то скоїлось нещасте. Гетьман підвів ся,

окинув оком зібраних і казав послови, щоби голосно розповів, яку то новину привіз з Січі. Посол розповів, кудю пішли Запорожці, та що весь Крим в згаріщах і крові.

„Наш похід“, промовив гетьман, „що найменше змарнований. Як Татари вже знають про се, що ми тепер вчули, то з усіх нас не верне домів ні одна жива душа. Татари будуть гадати, що то був наш підступ. Що ми заманили їх сюди, аби Запорожці могли вирізати їх родини, та вирабувати Крим. Татари, замість разом з нами бити Ляхів, погодять ся з Польщию і разом з Ляхами возьмуть нас в два огні. Хоч би Собескі завтра здав ся, то і се не принесе нам ніякої користі. Ми повинні тепер за всяку ціну спасти військо, аби мати його до розпорядимости тоді, коли видобудемо ся з тої матні, в яку вкинули нас провідники та баламути нашої черни... Нам треба помирити ся з Собеским, ще заки він дізнасть ся про наш клопіт, та про се, що за пару днів наспіють йому на поміч два великі війська.

Вся старшина признала, що иншої ради нема, що треба, і то зараз, вислати до Собеского послів. Дорошенко додав, що се треба зробити в порозуміню з Татарами. На раду треба запросити їх головного ватажка, салтана Калгу Шерин-Герая. Він розумна голова і чесний союзник. Як зміркує, що не ми виновники нападу на Крим, то не лишить нас самих в тій скрутї і не позволить, аби Татари відімстили нам за вину божевільного Сірка.

Післали по Калгу. При нїм посол повторив се, що вже розповів був козацькій старшині. Кагла заскрего-тав зубами і довго не обзивав ся.

Дорошенко не помилив ся. Кагла випрямивсь і промовив.

„Кісмет... воля Божа! Наші жінки і діти, наші аули і улуси, наша праця впали жертвою нерозваги вашої черни... Таксамо як і ваша свята справа. Я заприсяг вам дружбу і видержу до кінця. Правда, не легко буде удержати в руках орду. І у нас є чернь і у нас є Війтюки, Палки, Сірки. Але я одно вам кажу. Як би мої ватажки схотіли зрадити; як би загадали піти за приміром Сірка та разом з Ляхами ударити на вас, то зрєблять се хйба по моїм групі. Що ви загадали зробити?... Бо я гадаю, що остя війна з Ляхами вже програна.

Гетьман повторив йому се, що вже сказав був своїй старшині. Калга признав, що се був би одинокий ратунок. Вернув до своїх і скликав раду татарських старшин. Прийшов салтан Нуредін, шість салтанів з роду Гераїв та кільканацять мурз. Як почули, що стало ся, хотіли зараз таки помирити ся з Ляхами і ударити на козаків. Калгу поважали всі татарські старшини. Хоч сильно розярені, слухали уважно мудрих слів його. Повелось йому переконати їх, що тепер такий час настав, що Кримви треба жити, в згоді з Україною, бо для Кримців Москва грізнійший ворог, ніж запорозька чернь. Аби усунути московську небезпеку, треба насамперед сотворити велику Україну і поставити її на сильних ногах. Хоч тепер не поталанило, то не треба нерозважним поведенем розривати союзу з таким трудом склеєного. Кагла переконав свою старшину. Однак про дальшу війну з Польщию сим разом вже не могло бути бесіди. Старшина знала, що як лиш орда довідаєсь про се, що стало ся, подасть ся назад у Крим.

Остаточно вважали вислати спільно з козаками посольство до Собеского. Посли зголосились до польського гетьмана саме тоді, коли радила польська рада воєнна. Ляхи ще не знали про напад Сірка на Крим і не знали, що надтягає Вишневецький. Бачучи приготування козаків до приступу, побачивши великі гармати і гуляйгороди, стали голосно говорити, що зморений голодом польський жовнір не видержить. Собескі зрадів, коли почув, що козаки і Татари приносять мир. Не довго торгувавсь з ними, боячись, щоби не роздумали ся. Собескі навіть попустив децю козакам в імени Польщі. Приміром, зобов'язав ся відкликати решту польського війська, яке стояло на Україні. Дорошенко узнав протекцію польського короля. Прочі спірні справи мав вирішити сойм, на котрім були би також послы Дорошенка. Татарам зобов'язалась Польща за сей мир платити правильно гарач. Ще заки підписали сей договір, з татарського табору вже утікла більша половина орди. На другий день Собескі дізнавсь про все, та побачив перші стежі наближаючого ся війська Вишневецького. Аж тепер зміркував, що козак надув його...

Дорошенко закутав золоту булаву в червону китайку, вклав її в срібну коробку і запер.

„Не довго будеш тут лежати — шепнув. — Незабавки вийму тебе. Ще раз поведеш мене ід западови... Дай Боже, щоби з ліпшим успіхом.

* * *

В Небулові невесело було. Народ руйнували Москалі податками, драчками і рабунками. Воевода стягав податки на царя, стягав їх на військо, стягав на себе. А що військо всего того, що він злупив, ніколи не бачило, кожний салдат ще й сам стягав на себе. На всякий протест сотника воевода відповідав, що така воля царя і гетьмана. Московське військо прийшло на прозьбу гетьмана України і українського поспільства, аби боронити його від ворога і від пажерливости козацької старшини. Годі жадати, аби цар і московський салдат робили се на власний кошт. Сотник був безсильний.

Ще була одна причина, ізза якої воевода дививсь на сотника тим оком, що на пса, а сотник таким самим оком на воеводу і на майора. Безрубахов, як лиш побачив вихоплену ним з рук розбійників Настю, так від першого погляду залюбив ся. Гарбуз не дуже збентежив його. Лише підсміхав ся, коли сотник сказав йому, що донька має судженого. Сеж воеводи діло одружити його з багатою козачкою. Він сам своє вже зробив. Освідчив ся. Воеводу прислали сюди на се, аби зломив упір гордих козаків. Сотник хотів вивезти дівчину до Києва, але воевода не позволив.

„Як вивезеш відси доньку, — казав — то народ погадає, що місту грозить якась небезпека. Настане тривога, неспокій, безладе. Тепер треба поводити ся дуже обережно, бо скрізь по Україні вибухають бунти. Цар ще готов подумати, що і сотник Степнок затіває щось таке, коли спрятав доньку“.

Безрубахов був нині сердитий. Воевода відсилав до Києва се, що протягом пів року злупив був з народу до царської каси. Гроші відійшли під сильним конвоєм. Конвоеви проводив сам Безрубахов. Пару миль за Небуловом напала на конвой велика ватага козаків і забрала гроші. Майже всі Москалі з конвою погибли. Безрубахов їхав позаду. Як лиш почув стріли, обернув коня і утік. В той спосіб спас своє жита. Такий

був лютий, що нині навіть Насті, до котрої дальше залищав ся, не хотів бачити. Вечеру казав принести до своєї комнати. По вечери пішов до Неєлова.

Сотник ходив по комнаті, пакаючи люльку. З кождим клубом диму його уста випускали також якийсь проклін. Думав саме про се, в який би то спосіб вивести доньку і жінку, захистити їх, а відтак почислити ся з воєводою та його війском. Як би тут був Семен, то був би таки вигадав щось. Але він вже більше ніж місяць не показував ся. Тепер сидів у Книшука, котрий жив в селі віддаленім о кілька миль від Небулова. Замість него сотник взяв за слугу присланого Семеном сусіду Книшука, Козюру. То був також хитрий і меткий хлоп, але Семенови таки не був у тім рівня. Коли так сотник міркував, чи не вислати Козюру до Семена, аби вигадав спосіб, як видобути з Небулова жінку й доньку, хтось застукав у двері. До комнати увійшов Козюра.

„Тут є — каже — мій сусід, Книшук. Той, що в него сидить Семен.

„Приведи його сюди! — крикнув урадуваний сотник. — Чи тебе може прислав Семен? У мене саме тепер діло до него. Перекажеш.

„Не Семен прислав мене, а Москалі пригнали. Під нашим селом Запорожці напали на Москалів, що везли до царської казни людську працю... людський піт, людські сльози і проклони. Кількох Москалів Запорожці вислали на той світ, забрали скарб і зeszли. Як відійшли, позбігали ся назад тоті москалі, що зразу були пішли в розтіч. Кільком хлопам, між ними і мені казали запрягати коні, позбирати повбиваних москалів та привезти сюди. Коли я вже рушав в дорогу, Семен сказав мені, що нині в ночі зайде до вас садом Юрко полковника. Ліпше було би, казав, щоби його ніхто тут не бачив. Але дуже таїти ся не треба, бо він тепер в гетьманській службі. Москалі не сміють займати його.

По неудачнім поході Дорошенка Юрко дійсно пристав до Бруховецького, але тільки на те, щоби лівобічних козаків приєднувати до Дорошенка. В ночі підїхав з чурою до перелазу по тім боці саду. Коня передав чурі і пішов садом до сотника. Безрубахов ще був не вернув. Засіли в гостинній, бо майор, як приходив пізнійше в ночі, то до гостинної вже не заїрав. Ішов просто до своєї комнати спати. Юрко розпо-

відав про похід на Підгайці, та про дальші наміри Дорошенка. Він рішивсь тепер прогнати Москалів з Лівобічної, знівечити андрусівську угоду і сполучити оба боки Дніпра в одну гетьманщину. Аби успіх був тим певнійший, Дорошенко написав Бруховецькому, що віддасть йому правобічну булаву, так що Бруховецький став би гетьманом по обох боках.

— Але, — писав Дорошенко, — зроблю се лиш тоді, коли при моїй помочи виженеш з України Москалів, відречеш ся царя і даш мені тільки війська, кілько треба, аби я при помочи Турка і Татарина міг відвоювати від Польщі ціле Поділе і Червону Русь. Сі краї відвоюю для тебе, щоби вся українська земля була під одною булавою“.

„Бруховецький, хоч бачить, як скрізь народ бунтуєсь проти него, ще не відповів Дорошенкови.

В сій хвилині двері відчинились і увійшов Безрубахов. Юрко сидів за столом, лицем просто него. Безрубахов станув в дверех і вдививсь в гостя. На його лиці було безмежне здивованє. Не знав, що у того козака більше: безличність, чи глупота? Хоч товариство Москаля було тепер цілком не пожадане, чемність казала запросити його.

„Будьте ласкаві, сядьте з нами“, промовив сотник. „Наш гість, Юрко Смолин, тепер козак в гетьманській службі, привіз ріжні новини.

„Спасибі. Зараз сяду. Лиш перекажу слuzі, аби не ждав на мене, але ішов спати.

„Чого він на мене так задивив ся?“ спитав козак, коли москаль вийшов. „Як би мене вже де бачив, при якій немилій пригоді.

„Нині він взагалі якийсь не свій. Конвоював царські гроші. Якісь козаки напали на него. Як би був по першій стрілі не утік, то був би може погіб так як більша часть його ратників.

Юрко поблід. Встав, оглянув пістолі, попробував, чи кинджал сидить добре за поясом і став пращати ся. Сотник і жінки зміркували, що тут не переливки, отже не здержували його навіть питаннями, чому так нагло покидає їх. Та заки Юрко встиг вийти, майор вже був назад. Він лиш сказав пару слів своєму слuzі і зараз вернув.

„Я приходжу по тоті ваші новини, а ви вже покидаєте нас?“ спитав. При тім, злобно підсміхаючись загатив собою двері.

З надвору, то з сего то з того боку хати почувсь тяжкий, ритмічний хід більшого числа людей. То москалі прикликані слугою обступали дім.

Побачивши Юрка, Безрубахов пізнав у нім того козака, що при нинішнім нападі розчерепив був голову першому москалеви. Безрубахов утік так скоро, що Юрко при конвою цілком не побачив його. І не оповідав йому ніхто, що конвой провадив сам майор. Тому то він не дуже крив ся. Тепер здогадав ся, що майор, як ще не знає, то бодай підозріває його о участь в нападі.

„Я тут вже й так забарив ся,“ відповів Юрко.
„Вже мушу йти.

„Підеш, але зі мною!“ — засичів Москаль, беручи Юрка попід праве рамя.

„Піду і з тобою. Я не такий гордий, щоби до московського майора не пригорнути ся, коли він так дружно до мене притулюєсь.

Юрко притис рамя майора до себе так сильно, що той, хоч би хотів, не здужав би вихопити ся. Кожушок, який лиш закинув був на плечі стягнув так, що закрив ним свої груди і ліве рамя. Добув зза пояса кинджал, приклав вістря до грудий москаля і каже.

„Як лиш вимовиш слівце, або моргнеш на котрого з твоїх москалів, вбю ніж між ребра... в само серце! Анї зойкнеш... Тепер іду з тобою. Веди мене, але туди, куди я тебе тягнути му. Як би який салдат схотів приступити до нас, або ішов за нами, то наженеш. А ні, то смерть тобі. Панімаєш?

„Панімаю.

„То ходи!

Безрубахов чув вістря ножа притулене до груди, саме там, де товкло ся його серце. Коли вийшли з хати, Юрко став майорови розповідати щось веселого, причім сміяз ся. Навкруги хати стояли салдати. Один з них, мабуть профос, двигав цілий оберемок ланцухів. Бачучи, що тогї два ідуть в такїй приязни попід руку, — салдати розступили ся. Вони гадали, що птах по котрого вони прийшли, ще в хаті. Юрко повів майора

до саду. Перед перелазом, за котрим дожидав його чура з конем, задержав ся.

„Спасибі тобі за се, що провів мене до коня. Тепер диви. Пістоль набита. Відступи в зад на десять кроків. Як крикнеш, заки буду на кони, застрілю!

Москаль поступив ся. Юрко станув на перелазі, сів на коня і по хвили шез разом з чурою в нічній п'їтмі.

У сотника дожидали майора з трівогою. Були цікаві, що він має проти Юрка, і ще цікавіші, чи Юркови поталанило виховити ся з рук Безрубахова. Нарешті почули кроки кількох осіб. Двері відчинились і до комнати увійшов майор з десятима салдатами. Один дзвонив ланцями.

„Скувати!“ крикнув майор, показуючи рукою на сотника. „До тюрми з ним!

Відвернув ся і вийшов. Пішов просто до Неєлова. Розповів йому про все і лишивсь у него ночувати.

На другий день скованого сотника привели перед воєводу. Від воєводи довідав ся, що будуть його судити за безліч злочинів. Один злочин був дуже давний, але такий страшний, що не задавноє ся. Безрубахов пізнав у нїм одного з тих козаків, що на Чорній Раді, тоді як вибирали Бруховецького, зарубали кільканацять царських стріліщів. За се є кара на горло... Саме тої днини, коли воєвода казав йому, що дохід з млина і перевозу буде їти до царської казни, млин згорів, пором пішов за водою. Мимо приказу воєводи сотник до нині ані млина не відбудував, ані не спорудив нового порому. Се доказ, що млин згорів і пором поплив з водою тільки на се, аби цар мав менші доходи. Винувником є не хто инший, як сотник, бо лише він оден знав про царську волю. Се бунт проти царя і обікража царського скарбу. Одно і друге караєсь, як не смертю, то що найменше Сибіром. Сотник потурає населеню, котре нї податків не хоче платити, нї ратників харчувати, так що військо мусить брати силою все те, що йому потрібне. При сій роботі сотник воєводі не помагає. Навпаки, не картаючи і не караючи тих, що до сотника приходять жалувати ся на мнимі кривди і лютощі ратників, він піддержує духа бунту. За се цар карає катівнею і Сибіром. Не знати, з якого приводу, слуга сотника, Семен вибив око царському ратникови.

Сотник мусів знати про се, бо злочинця спрятав кудись, так що його не мож спіймати. Безкарність так осмілила сотника, що він став заплічником розбійника, котрий напав на транспорт царських грошей. Того, що поубивав ратників, котрі конвоювали транспорт і зрабував царські гроші, сотник приймав у себе таки ще того самого дня. І власну доньку загадав віддати за него. Тоту доньку, котру цар велів дати майорови його величства. Сотник сам винен, що його злочини викрили ся. Безрубахов, роздратований гарбузом став зводити до купи різні сплетні, про теперішнє і минуле сотника. Взяв тоті сплетні на решето, пересіяв їх і так повибирував зерна правди. Судьба сотника в руках Безрубахова, бо лиш він має докази, він одинокий свідок послідного злочину сотника. Він міг би не свідчити, але хиба лише тоді, коли би посвоячив ся з сотником. Тесть царського майора міг би вийти на волю. Зізнання майора ще не списані. Раз вони зачорніють на папери разом з підписом Безрубахова і підуть до найстаршого воєводи у Києві, то тоді всьо пропало. Сотник буде скараний на горло. Його маєток заберуть покрити страту, зроблену царському скарбови вчорашнім рабунком.

„Я знаю, до чого все тото іде,“ промовив сотник вислухавши предовге обжалуване сполучене з офертою. „Ви завзялись висватати Безрубахова, по нашому, безсорочника за мою доньку. Як вона схоче, то про мене. Нехай бере Безрубахов... безсорочницю.

„Безсорочницю?... Значить, маєтку свого не даш їй?... Коли так, то ти пропав. Як би ішло о саму доньку твою без твоїх скарбів, то майор вже давно був би взяв дівку, не питаючи ні тебе, ні її. Не дівка йому потрібна, а твої скарби. Ми знаємо, що ти їх кудись спрятав... вашим дурним звичаєм закопав. Але ми знайдемо їх... Хоч би аж тоді, коли покотить ся твоя голова. Ти даєш нам дівку без скарбів. Ми возьмемо скарби без дівки.

„Я і без скарбів дівки не даю... не даю Москалеви. Я лише сказав, що як вона вдуріла і схоче за него віддати ся, то нехай чорт бере її. Я знав, що ви важите на мої скарби, так як вся Московщина на скарб України. Але я ще раз кажу... се моє послідне слово... Маєтку не дам, бо моєю працею московських щенят годувати не думаю і не буду!

„Коли так, то і київського воєводу не будемо питати, що робити з тобою. Твої гріхи так численні і тяжкі, твоя вина так очевидна, що самі можемо справити ся з тобою. Нипі-завтра підеш землю гризти!

Сотника відвели назад до темного льоху.

Як лиш Москалі забрали сотника, Козюра щез з Небулова. На сотниковім коні мчав ся у рідне село, де скривавсь Семен. Семен, Козюра і Книшук радили щось шепотом, стуливши голови до купи. Найчастійше чути було слова „скарби“, „проволока“. По нараді розіхали ся, кождий в иншу сторону.

„Лише два дни проволоки“, сказав Семен, прашаючись, „і всьо буде добре“.

Козюра вернув до Небулова на зорях. Зараз рано зголосив ся до воєводи. Запитаний, що хоче, відповів несміло, мнучи в руках шапку :

„Я слуга сотника. Чую, що його посадили в тюрму за те, що через него царський скарб має велику втрату. Думаю, що як би знайшов його скарби, то втрата в сотеро вернулась би.“

Воєвода призадумав ся. Козюра мусів знати щось про сотникові скарби. Инакше не кликаний і не питаний не осмілив ся би йти до воєводи в не своїй справі. Не вторкав ся би в не своє діло. Запитаний, що знає про тоті скарби, Козюра осміливсь більше. Бачив, що риба іде на принаду.

„Знаю лиш тільки“, відповів, „що сотник пребогатий богатир; має превеликі скарби. Знаю також цілком певно, що тих скарбів з Небулова не вивіз. Всеж таки кудись спрятав їх, в якімсь дуже потайнім тайнику, бо в самій хаті нема нічого вартнійшого.. Спрятав тоді, коли по Чорній Раді поспільство заводило рівність та карало кармазинів. Сотник потерпав, що поспільство і до него навідаєсь.“

Своє оповідане про скарби сотника Козюра закінчив тим, що як би і він мав з того яку користь, то не спочав би, доки тих скарбів не знайде.

„Як при твоїй помочи скарби знайдуть ся“, предложив йому воєвода, „то в царя виклопотаю для тебе соту пайку.“

Маючи таку оферту, Козюра розпочав першим своїм згогадом.

„В саді сотника, зараз за хатою, був колодязь.“

Саме тоді, коли челядь сотника відігнала була перший напад на його двір, сотник чогосьго засипав той колодязь. Думаю і думаю, та ніяк не годен збагнути, нащо він того зробив?!.. Лише безглуздий засипує керницю з таким трудом і таким коштом викопану... Як не має важної, дуже важної причини.

„На дні керниці його скарб“! крикнув воєвода. „Нема найменшого сумніву. Вкинув скарби і засипав.. Глибока була тота керниця?“

„Яких пять сяжнів... Але не скажу, що на її дні скарб. Може засипав з якої іншої причини.“

„Дурний ти! Якаж може бути інша причина? Ще й тоді, коли кождий глитає козацький ховає скарби перед висмоктаною ним чернию. Будемо копати. Як не знайдемо там, будемо шукати деінде. Зараз посилаю по людей... Довго треба копати, заки доберуть ся до дна?“

„Які два дни...“

„Довго! Я загадав завтра стяти сотника. Через сей колодязь мушу додати йому оден день життя. Як добуду його скарби, то може сам лусне з досади і обійде ся без ката.“

Копали і копали. Цілі дві добі гірко копали чергуючи, та докопали ся до води і до людських костий. То тоді, як оборонці сотникового двора побили були напастників, повкидали їх трупи у колодязь. З такої керниці вже годі було воду пити. Отже сотник казав засипати її. Воєвода був лютий на Козюру, лютий на себе, а найлютіший на сотника Пішов до сотникової і Насті та сказав їм, що як за годину не буде знати, де скарб сотника, то до двох годин кат зітне йому голову. Аби спасти сотника, були би зрадили тайну. Але вони самі не знали. Просили воєводу, аби впустив їх до сотника. Може намовлять його, щоби доброхить видав скарб воєводі. Воєвода дозволив. Але сотник затяв ся. Сказав, що хоч би видав скарб, то се не спасе його. Воєвода захопить все його добро, а голову таки зітне.

На базарі серед міста ставили руштоване. Сотника мали стяти нині, без ніякого суду. Тепер був неспокійний час. Навкруги Небулова вештали ся ватаги збунтованих козаків. Гетьман також микитив. Ніколи, нікуди і нічого було відсилати сотника до Гадяча, Києва чи

Москви. Коли вже й гетьман лицемірить, то народ мусять утихомирити самі Москалі, — думав воєвода. — Треба показати, що царська рука сильна і тверда.

Козюра ледви допросився, щоби його впустили до воєводи. Неудачні розкопки так розярили Неєлова, що він вже не хотів говорити про скарби. Козюру не хотів бачити на очі. Але коли йому донесли, що Козюра таки не хоче вступити ся, пригадав собі, що той хлоп казав йому, коли зачинали відкопувати колодязь.

„Хоч би й тут скарб не знайшовся“, говорив йому тоді Козюра, „то труд таки не буде даремний. Як не в самій керниці, то при її помочи видобудемо тайну з сего твердого упираки і дійдемо до скарбу.

Воєвода казав впустити Козюру.

„Був би ще оден спосіб“, промовив Козюра, забираючи за собою двері, „щоби від старого видусити його скарби.

„На него нема способу. І засуд не сокрушив його. Волить вмерти позорною смертю, ніж цареві дати своє срібло.

„Бо він дуже добре знає, що сим сріблом не спасе себе, свого життя не купить. Він знає, що ви возьмете скарб, а голову таки зігнете йому. Не хоче, щоби ви, здіймаючи голову з його пліч, ще й сміяли ся, що був такий дурний. Але, чи буде таксамо упирати ся, коли йому скажемо, що лише своїми скарбами спасе життя своєї дитини?

Страшне мусіло бути того, що Козюра вгадав, бо хоч в хаті були тільки вони два, бояли ся говорити голосно. Козюра нахилився до воєводи та шепотом переповідав йому новий спосіб на старого завзятого козацького.

„Але се треба робити в ночі і без свідків“, додав голосно „Як і такою штучкою не зломимо старого, то і я вже махну рукою на його скарби. Увірю, що справді не має ніяких. Не заробивши нічого шукаючи скарбів, може зароблю дещо в інший спосіб. Як дасте барілку горівки, то зголошу ся на ката і старому дурневи сам зігну голову.

Воєвода відклав езекуцію на слідуючий день. В ночі пішов з Козюрою до колодязя, куди казав привести також скованого сотника і Настю. Настя мала

руки звязані на спині і, аби не кричала, закнебльовані уста. Козюра став оперізувати її довгою линвою

„Чи ти знав, що тоті черняки, що по Чорній Раді в Ніжині загостили були до тебе, зробили се за дозволом свого і твого гетьмана, значить, на приказ самого царя?“ спитав Неелов, коли Козюра вже покінчив свою роботу. „Не відповідаєш... Значить, знав. Ти знав про се. Знав, що вони на приказ царя пішли заводити справедливий лад на Україні; пішли викорінювати лукавство старшин. Та проте твої люди осмілили ся побити їх. Ти казав засипати побитих в отсій безодни. Люди розповідають, що деяких живцем. Якоюж карою скарати тебе за се? Відрубати голову, повісити, вбити на паль, спалити живцем, злупити шкіру?... Всі тоті роди смерти в купі замало, аби тебе скарати. За всі твої злочини відпокутуєш так, що заки тобі завтра зітнуть голову, придивиш ся, як твою доньку засипують живцем. Як зараз не згодиш ся дати доньку Безрубихову, очевидно з твоїм маєтком, то я лиш моргну на Козюру. Спустить дівку на дно і присипле землею.

Воєвода замовк, ждучи на відповідь. Сотник, котрий весь час вдивлявся в доньку, глянув тепер на Козюру. Сей незаметно покрутив головою, як би давав сотникови раду, щоби стояв твердо при своїм. Воєвода ждав добру хвилю, та відповіді не діждав ся. Сотник навіть не глянув на него. Дививсь в противну сторону і мовчав.

„Я хотів помилувати тебе“, зачав воєвода наново. „Але, коли ти скарбів, придбаних в каригідний спосіб не хочеш дати навіть за житя власної дитини, то ти сам не варт жити. Завтра буде тобі амінь. Відведіть його назад до тюрми. Дівку заведи до хати!

Козюра розперізував Настю і повів до хати. Працюючись з нею, шепнув їй, аби не журила ся, бо приятелі не сплять. Нехай се скаже мамі і більш нікому. Сам пішов до саду, де при перелазі дожидав його Книщук. Побалакали і розпрощали ся.

На другий день ціле містечко і вся околиця збігли ся на базарі. По середині стояло руштоване, на руштованю колода. Біля колоди стояв Козюра з бардою в руці. Навкруги руштованя стояло московське військо. Народ зглотивсь за Москалями. Дахи, дерева, також були обсажені густо цікавим народом. На крайнім де-

реві, з котрого було видко руштоване і степ за містом, сидів Книшук. За ременем мав затичений білий ручник.

Товпа розступила ся, бо москалі вели сотника. За ними ступали повагом воевода і майор. До руштованя приставили драбину і казали сотникови лізти в гору. Мусів піддержувати його москаль, бо маючи руки звязані на спині, не міг держати ся драбини. За ним поліз на руштоване воевода, за воеводою майор. Воевода, станув біля сотника, виймив зза пазухи папір і став вичитувати безліч гріхів сотника. Виголосив проповідь про лукавство козачих старшин, про зрадливу гадину, яку цар так довго грів за своєю пазухою і заповів, що так як сотник, згине кождий, що не слухає приказів присланих царем чиновників. Скінчивши проповідь, звернув ся до Козюри і махнув рукою. Се був знак, аби рубав.

Сотник вже поклав був голову на колоду. Козюря, за весь час проповіді пильно вдивлявся в тото дерево, на котрім сидів Книшук. На його лиці була видна тривога. Хоч воевода дав знак, Козюра ані ворухнув ся. Буцім не бачив.

„Хлопе!“ крикнув знетерпеливлений воевода.

Козюра ще не рушивсь...

„Тобі вуха позакладало? Чи заснув навстоячки?! заревів воевода.

Козюра стрепенув ся. Його лице прояснилось, як би неожидано взрив щось дуже миле.

„Зараз пане! Зараз буде всьому кінець...”

Нахилився до сотника. Неначе щось шепнув йому. Неначе сотник щось йому відповідає.

„Рубай! Рубай, сучий сину, а ні, то за його головою піде й твоя!

Замість рубати, Козюра підійшов до воеводи і шепнув йому так, аби не чув Безрубахов.

„Він образумив ся. Доси гадав, що ви жартуете. Тепер допевнив ся, що то не забава в піжмурки. Отже хоче сказати, де скарб. Але тільки вам одному.

— Нехай воевода бере скарб, — сказав. — Але тільки воевода. Майорови не дам ні скарбу, ні доньки. Воевода прискочив до сотника, нахилився і тремким голосом питає:

„Де? Де, де той скарб? Говори тихо, аби Безрубахов не чув. Твої доньки вже не буду силувати, аби

йшла за нього. Кажи! Але як збрешеш, то язик виріжу, очі висмалю, шкіру злуплю, спалю живцем!

Книшук, що все ще сидів на дереві, то спозирав на руштоване, то озиравсь позад себе. Саме тоді, коли воєвода нахилився до сотника, Книшук знов окинув оком поле за містом. Вихопив ізза пояса ручник, замаїв ним і зсунувсь з дерева. Під деревом лежало щось округле, мов невеличкий гарбуз, закутане в хустині. Підіймив тото і пустивсь бігцем ід руштованю. З иншого дерева зсунувсь Семен і з таким самим клунком також пустивсь туди.

„Мій потайник не тут, на сїм руштованю“, відповів сотник на зазив воєводи. „Увільни мене, пусти до хати, то...“

„Вже не треба!“ крикнув Козюра. Друлив сотника ногою так, що він упав на бік і відслонив колоду. Козюра скинув воєводі з голови колпак, вхопив рукою за чуприну і притис голову до колоди. Одною рукою махнув бердою, другою відрубану голову воєводи верг між московських ратників, що роззявивши роти, стояли під руштованем. Обернувся і фдним махом голову майора розчохнув на дві половини аж до самих вязів. Нахилився над ним, добув з піхов його шаблю, протяв нею посторонки, якими були спутані руки сотника і дав її сотникови.

„Лягайте!“ крикнув, „бо ратники будуть стріляти!“

Ратники бачучи, що стало ся на руштованю, стояли хвилию мов побиті громом. Офіцер, що перший отямив ся, вихопив з рук найблизшого стрільця мушкет і звернув на сотника. За його приміром пішли всі москалі. Загрохотіла сальва, але сотник і Козюра вже лежали на середині помосту, в мертвім просторі. Кулі перелетіли понад ними.

„Тепер не пустити до нас!“ — крикнув Козюра і метнув ся до драбини.

Одна московська голова вже вихилилась була понад поміст. Козюра провалив йому обухом голову. Москаль подався взад і собою скинув з драбини слідуячого. Третому сотник розчерепив голову шаблею. Четвертий, бачучи се, відступив від драбини.

„Соломи!“ кричав офіцер. „Підпалити руштоване!“

Дальші його слова заглушив страшний гук. В самій середині москалів, що згорнулись були до купи,

Мов затривожена вовком отара овець, неначе заревіла гармата. Гукнуло раз, гукнуло в друге. То Книшук протовпивсь аж до москалів і верг між них бомбу. Надбіг Семен і верг другу бомбу. Москалі розскочили ся і стали на всі сторони втікати, полишаючи на майдані трупи і покалічених. Та нікуди було утікати. Товпа народу, що навкруги москалів виповнила базар, не вступала ся. Кождий Москаль мусів зокрема крізь товпу на силу прорізувати ся. В товпі було багато козаків, що не пішли в похід приказаний гетьманом. Хоч воевода проголосив, що на базар ніхто не сміє прийти зазброєний, кождий козак мав в халяві пістолю і кинджал, Вони всі були в змові з Козюрою. Кождий москаль, що пропихавсь крізь товпу попри якого козака, лишавсь на місци... або пробитий кинджалом, або поцілений кулькою. Через того й народ став розступати ся, подавсь в зад. Базар лишивсь застелений московськими трупами. Лягла ціла сотня.

Навкруги місточка застугоніла земля. З чотирех сторін ніс ся топін кінських копит. Мов вихор мчали ся до міста з чотирох сторін чотири сотні козаків. Тоті від сходу і заходу обступили місточко, аби не вихопивсь ні один москаль. Дві другі, одна від півдня, друга від півночі задержались аж на базарі.

„Чорти, не хлопці! Справили ся без нас. Нам не лишили ніякої роботи!“ крикнув полковник. Скочив з коня і обіймив сотника, що саме в сій хвили зліз з драбини.

Козюра, спертий на берді, стояв край помоста і дививсь на своє діло і діло своїх товаришів, Семена і Книшука.

„Той катюга чого ще стоїть на руштованю?“ спитав полковник, побачивши Козюру... „Сокира замарана кровю! Значить, таки були жертви?“

„То московська юшка. Кров воеводи і майора. Сей кат... мій спаситель.“

Сотник повів полковника, Козюру, Книшука і старшину всіх чотирох сотень, що прийшли спасти його, до хати. Між сотенними старшинами був також його син і син полковника. Семен був в хаті. Сотниковій, Насті і всій челяди, що обступила їх, розповідав, як всьо скінчилось і як Козюра змудрував воеводу.

Полковник, заки пішов до сотника, дав одній сотні

приказ перетрусити квартири побитих москалів. Казав всю їх зброю і коні забрати на військовий скарб. Але даремний був труд. З московського добра не знайдено ні ниточки. Козаків випередило поспільство. З усеї околиці збіглося було до міста чимало народу. Люди бігли до Небулова неначе на який великий празник. Се дійсно мав бути празник черняків, бо мали стинати кармазина. Траплялась нагода поглузувати з козаків, які певно будуть ходити з похнюпленими головами. Чернь надіялась також, що москалі дозволять порабувати двір скараного сотника, а може й на добавок також інших сотенних старшин. Коли ж замість погромом козаків, празник скінчивсь погромом москалів, чернь метнулась по хатах, де тоті москалі були заквартировані. Забрали все до чиста. Очевидно, з московським добром брали також, де лиш могли, працю хазяїна. Сідали на захоплені московські коні і втікали.

По погромі москалів, прийшов погром сотникового дробу і сотникового льоху. Різали кури, качки, гуси; викочували барілку за барілкою. Такого празника в Небулові ще не було! В переповнених світлицях сотника рух, веселий гамір. Від сего гамору утікла Настя, утік Юрко. Пішли до саду.

Настя, хоч її очі сияли шастем, виглядала неначе з хреста знята. Мов би що лиш підвела ся з постелі по довгій, тяжкій недузї. Не диво. В сих кількох днях тільки перебула! Батько у кайданах, засуджений на горло. Найбільше морочила її свідомість, що батько мав погибати через неї. Через того, що не хотів дати її москалеви. Вона готова була жертвувати себе, щоби спасти батька. Пішла була до Безрубахова і сказала йому, що як вихопить батька з кігтів воєводи, то вона, хоч би проти волі тата, вийде за него.

„З чого будемо жити?“ спитав сміючись, „як старий дурак не дасть мені свого маєтку? Спаси його може тільки твоє придане. Без того ні воєвода не випустить його з рук, ні ти мені непотрібна“

Настя хотіла про се розповісти Юркови, та не знала, як сказати. Бояла ся, що коли Юрко буде знати, що вона, хоч ради батька, та все таки рішилась була зрадити його, то він покине її. Та совість не дозволила їй лицемірити. Розповіла. На превелике її диво Юрко ні брови не зморщив.

„Цить, серце!“ перебив її. „Батько тобі перший. Дякуй Господеви, що обійшло ся без тої жертви. Я гадаю, що ти, як була вірною дитиною, так будеш вірною дружиною.

Хотіла дякувати, та не могла. Сльози щастя і вдячності не дали їй промовити ні слова. Аж нагадала собі се, про що вже говорила з мамою і промовила:

„Коли ти такий добрий, не відщуравсь мене, то поможи нам, мені і мамі в однім ділі. Ми обі договорили ся до того, що як би Господь Бог спас тата, то нам нічого тут довше сидіти, в тім проклятім Небулові. Було би найліпше, як би тато начхали на сотниківство. Нехай би зібрали свою працю, та пішли з нами в світ за очі. В Слобідщину, або й ще далше, аж за Дін. Може у Волощину? Будь де, аби тільки подальше від тих сторів, що могли би плисти медом та молоком, а пливуть слізми та кровю. Тут міг би бути рай, а є руїна, пекло.

„Чому, серце? Всьому на світі є кінець, то буде і нашій біді. А мине ся біда, то й гаразд буде.

„Ой, ні! Москаль напосівсь на нас. Погиб Безрубахов, то прийде другий. Доки будуть знати, що у батька покладний гріш, не відчеплять ся від мене. А того, що нині скоїло ся! Через мене і мого тата наші висікли Москалів. Москалі не простять нам; їх підлиза, наш гетьман не постоїть за нами. Вже й через то одно не лишати ся нам тут. Може би ти говорив про се з татом?

„Не треба говорити. Гетьман вже нарозумив ся. Відчахнувсь від царя. Вчера мій батько дістав від гетьмана приказ вибити всіх Москалів. Ми були би сяк чи так прийшли сюди спасати сотника. Я був в змові з Козюрою, Книшуком і Семеном. Саме тоді, коли я з моїми хлопцями поспішав сюди, з другої сторони надтягнув мій батько, справивши ся з москалями у себе. Московське панованє на Україні скінчило ся. Ви вже безпечні і в Небулові.

Урадувана, аж сплеснула в долоні. Обійко вернули до хати. Увійшли саме в хвили, коли за столом підвівся полковник з повною чашою в руці. Настала тишина, бо полковник хотів, очевидно, пити за чиєсь здоровле. Доси так водилось, що спершу пили за здоровле царя, опісля й гетьмана. Тепер, коли гетьман відстав від царя

і казав всіх Москалів на Україні перебити, царське здоровле... хиба відпаде?

„Наш гетьман“, промовив полковник, „відстав від Московщини. Відстав тому, бо цар половину України кинув на поталу прадідному ворогові нашому. Аби остояти ся проти Московщини, пішов за криміром Дорошенка і за радою старшин, яка була в Гадячи першого січня (1668) прийняв турецьку протекцію та післав до хана просити, аби дав йому поміч. Тепер гетьман веде своє військо, аби оба боки Дніпра звести назад до купи під одну булаву. Дорошенко вже давав йому раз свою булаву. Отже тоді Бруховецький боявсь прогнівити Московщину, котра твердо стоїть при тім, що той бік до суду віку має бути під Польщию. Аж тепер Бруховецький простяг руку по тоту булаву. Аж тепер, коли і нам вже замало Правобічної; коли ми, так як Дорошенко, хочемо мати під одною булавою Дніпро і Дністер. Задовго надумувавсь наш гетьман... Від нашої генеральної старшини вже пішли посли до... Дорошенка. Пішли кликати його на сей бік. Нехай бере нас під свою булаву. Пю за здоровля зединителя всіх українських земель, нашого гетьмана Дорошенка! Ура!

Полковник вихилив чашу.

„Ура! Ура!“ заgrimіло у всіх світлицях.

„Ура!“ залунало на улиці і на базарі. „Одна Україна! Одна булава! Оден гетьман, Дорошенко!

„То мені вже таки дійсно нічого бояти ся, що до Небулова приїде який новий воевода, щоби висватати за мене якого нового московського майора?“ спитала Настя Юрка, коли він вихилив чашу за здоровля нового гетьмана.

„Гм... Як Дорошенкови поталанить, то тої небезпеки не буде...

„А як тої кулі, котрими Дорошенко стріляє, чорт понесе в інший бік?

„То тоді ти сама будеш винна, як тебе знов чепить ся яка московська напасть, бо ти дівчина.

„Я винна, що я дівчина, не парубок?

„Хто-ж, як не ти! Як би в тім лиш моя воля, то ти вже була би молодницею. Тоді не потребувала би боятися ніякої напасти.

„То ходім до батьків!

Шарпило вернув до хати пізно в ночі і став роззувати ся. Вже стягнув оден чобіт, коли скрипнули двері в сінях. Хтось ішов до него. Та проте він став стягати другий чобіт. Саме тоді відхилились двері до світлиці і поріг переступила якась жінка, закутана так, що лише очі було видно.

„Ви тут?!“ скрикнув, коли жінка розгорнула хусту і він пізнав Сокову. „Тепер, коли гетьман лютує та побиває москалів?! Він жеж знає, що ви накладасте з Москалями проти него. Як вас спіймає, то буде з вами таке, як з полковниковою Гострою, котру казав спалити живцем; або як з жінкою воеводи Огарева, котру козаки гетьмана водили голу по місті і відрізали їй груди...“

Сокова поклала палець на губі...

„Я прокрала ся до Гадяча з одною жидівською родиною нарощно на се, аби з тобою бачити ся. Знаю, що ти ворог старшини; знаю, що ти за тим, аби Україною правили самі Москалі. Отже слухай... Прийшов слушний час. Для тебе і для мене. Ромодановський іде з війском, аби гетьмана покарати за зраду. Іде по його голову. Я прийшла, аби його покарати за се, що зрадив та споневіряв мою дитину. І я по його голову. Сомко заплатив головою за мою кривду, Бруховецький заплатить головою за кривду доньки. Допоможи мені у тім. Москалі, як спіймають гетьмана, то готові лише запроторити його в тюрму, або вислати в Сибір. Не дай, аби вони лишили його в живих. Не дай також втечи йому. За те дам тобі раду, як Україні на віки спекати ся козацької старшини. Як москалі розібють військо гетьмана і гетьман ляже головою, то тоді чернь нехай дасть булаву Ромодановському. Він булави не прийме, бо не має такого приказу царського. Тоді чернь нехай вишле до царя послів з тим, що Україна гетьманів вже більше не буде вибирати, бо народ гетьмана не хоче. Народ хоче, аби Україною правив той царський воевода, що сидить у Києві. Як би цар таки приказав вибрати гетьмана, то народ не вибере свого, лише якого царського воеводу.“

„Голову Бруховецького дістанеш, але не зараз. Тепер віду по голову Дорошенка. Правобічний гетьман переступив Дніпро. Іде брати Лівобічну під свою булаву. Як би обабочні кармазини зеднали ся під булавою Дорошенка, то Москва вже не одоліла би їх. Треба

користати з того, що проти Дорошенка іде Бруховецький. Перекажіть Ромодановському мою раду, аби Бруховецького ще лишив в супокою. Нехай разом з ним і черню іде проти Дорошенка. Як вже розторошимо правобічне козацтво і їх гетьмана дістанемо в наші руки, то аж тоді прийде черга на Бруховецького.

„Коли ж бо тоді той лицемір готов вибрехати ся. Вину ворохобні проти Москви звалить на старшину, перебе її до решти і дурні Москалі простять йому.

„Нехай і так. Аби й цар прости́в, та поклонивсь йому, то не простить йому Шарпило. Покараю за се, що зрадив чернь. Як мене ось бачите перед собою, так побачите голову батька вашого внука!

Сокорова поїхала до Ромодановського і переказала йому раду Шарпила. Однак Ромодановський ще не був готовий до походу. Закн вирушив, Бруховецький вже наближавсь до Дорошенка. Разом з Бруховецьким пішов Шарпило. Сокор ва, що від Ромодановського повернула до Гадяча, нетерпеливо дожидала вістий від ватажка черняків.

Сї вісти приніс їй сам ватажок. Станув перед нею понурений, з померклыми очима.

„Не поталанило?“ спитала, здогадуючись по його вигляді, що не так пішло, як то він бажав собі.

„Кармазинам помагає сам чорт! Коли оба війська зійшли ся коло Опошні, козаки Бруховецького проголосили Дорошенка гетьманом цілої України Ромодановський, як лиш вчув се, став зі своїм війском так утікати, що Дорошенко не годен був наздігнати його. Моя чернь, як лиш зміркувала, що Бруховецький пропав, кинула ся на його вози. Тепер рабує його мастки. Тільки й користи нашої з сего походу. Ромодановський утік зі своїм війском в Московщину; мені з моєю братією дорога на Запороже. Для мене тут вже нема роботи. І небезпечно. Завтра, позавтра в Гадячи буде Дорошенко. Я чув, що він тут має лишити наказного гетьмана. Сам поверне до Чигирина. Кажуть, що ладить ся іти на Польщу. Дам я йому Польщу! Двигну проти него Запороже і всю чернь. Не знищила кармазинів Москва, то може винищить, при помочи Запорожа і черни Польща!

„Що ти мені торочиш про Дорошенка, про кармазинів, про Польщу!... Де голова Бруховецького?!

Що з ним стало ся? Чи може разом з лівобічними козаками і він пішов до Дорошенка... віддав йому булаву?

„Ось в саму пору пригадали. Голови гетьмана я вам не привіз. Він приїхав до Гадяча. Гляньте крізь вікно. Бачите що везуть? Домовину. У ній гетьман-боярин. Коли оба війська зійшли ся, лівобічні козаки убили його, обдерли до голого і кинули під ноги Дорошенкови.

* * *

Дорошенка сповістили, що проти него має вирушити з Запорожа новий гетьман черни, Суховієнко. Гетьман лишив на Лівобічній наказним гетьманом Дамьяна Многогрішного і вернув до Чигирина. Як лиш Москва про се дізнала ся, натисла на Многогрішного. Загрожений Запорожцями, Дорошенко не міг дати йому помочи. Многогрішний мусів згодитись на царську протекцію. Але не великий край пристав до него. Більша часть лівобічних полків таки лишилась під булавою Дорошенка. Під напором Москви вибрали Многогрішного справжнім гетьманом і він присяг цареві. Тепер лівобічний гетьман вже не сидів в Гадячі, бо Многогрішний переніс гетьманську резиденцію до Батурина. Все те сталось в порозуміню з Дорошенком, котрого Многогрішний в кожній справі потайно радив ся. Дорошенко важив на Польщу, отже хотів обезпечити собі плечі, аби Московщина не сіпала його з заду. Многогрішний обіцяв Дорошенкови, що на Україну не впустить ні царських воеводів, ні московських ратників. Обіцяв також, що як Дорошенко зачне війну з Польщию, то буде пускати до него своїх козаків.

Коли так Дорошенко Многогрішним обезпечив себе від сходу, скликав на день дванацятого марта 1609. року раду старшин. На раді посол султана предложив, аби Україна пристала до Туреччини на таких умовах, на яких була Волощина. Тоді султан поможе козакам зединити всі українські землі під одною булавою і своїм війском буде боронити Україну перед кожним її ворогом. Україною правилаб її власна старшина. Турки до внутрішних справ України не вторкали ся би. Лише, як би хто напав на краї султана, то султан мав би право покликати на поміч козаچه військо.

Старшина згодилась на таку протекцію султана. Зараз по сій раді Дорошенко вислав до Січи послів, щоби Запорожців сповістити про сю угоду, та про те, що незабарки зачне з Польщию війну, щоби від неї відвоювати всі українські землі. Але в Січи були тоді агенти Ляхів із Західної України, Війтюк і Палко, та придніпряньський ворог власних старшин, Шарпило.

„Нам не треба панованя кармазинів“! ревіли по шинках і на радї. „Нам радше помирити ся з Польщию, аби народови помогла перебити старшин, та все городове козацтво. Так буде на Україні рівність“!

Січовики повісили Дорошенкових послів на вербах і вигребли ся на Україну, щоби помагати Полякам бити Дорошенка. Взяли Умань і там проголосили гетьманом Ханенка, що потягав за Польщию. Коли Дорошенко підійшов під Умань, Ханенко утік назад на Запороже. Саме тоді приїхав до Уманя турецький посол, що гетьманови привіз від султана клейноди. В універсалї султана стояло:

„Посилаю вам булаву, хоругов, бунчук і шаблю. Посилаю не на знак підданства, а лише на доказ приятельства і на острах ворогів. Я взяв вас під мою протекцію на те, щоб ваша земля жида спокійно, та щоби ніхто не руйнував її. Не хочу вашої роботи, ні ваших податків. Даю вам вільности. Лише тоді, коли мені треба буде, підете з вашим гетьманом туди, куди скажу. Коли не зрушите умови, буду обороною усім вам і вашій землі. Приймаю вас під мої крила і мого слова не зломлю“.

Під кінець 1670. року Польща робить угоду з Ханенком, що побитий Дорошенком сидів у Січи. Ханенко згодивсь, щоби Правобічна прийшла назад під Польщу. Згодивсь, щоби світські та духовні пани повернули на Україну з такими правами, які мали перед Хмельницьким. Мимо такої угоди, Запорожці, серед котрих переважала чернь, держались дальше Ханенка і Польщі проти Дорошенка. Коли Запорожці передом були проти Дорошенка, чи давнійше проти Виговського, все говорили, що роблять се тому, бо городове козацтво сполучило ся з Татарами, споконвічними ворогами українського народу і християнської віри, та що віддають Україну назад під Польщу. Тепер показало ся, що то був лише нечесний викрут. Хан Кримців, Аділь Герай

збунтувався був проти султана і дав поміч Суховієнкови, опісля й Ханенкови і Полякам проти Дорошенка. Тепер запорозька чернь забула, що Татари їх візвічні вороги, та вороги христової віри. Забули, що Запороже непримиримий ворог Польщі. Вони пішли разом з Татарами і Ляхами, бо тепер і Татари і Ляхи ішли бити зненавиджене чернюю городове козацтво.

Тота кириня черни і зрада Кримців довго здержували Дорошенка від війни з Польшию. Аж коли в червни 1671. року з Царгороду прийшла вість, що султан вже прогнав Аділь Герая і ханом зробив прихильника козаків, Селім Гирая, Дорошенко розпочав війну. Зразу йому не вело ся. Польський гетьман Собескі брав місто за містом, так що в польських руках опинилась більша часть Правобічної. До Собеского пристав Ханенко з Запорозцями. Помагали Ляхам, хоч бачили, що вони вирізують всіх Українців, яких лиш захоплять: козаків, міщан, крамарів, посполитих. Приміром, Любомірські, як взяв Винницю, то перебив всіх козаків до одного. Чернь ликувала, що при тім вигибають кармазинники. Аж коли Поляки провідали, що на поміч Дорошенкови іде велика сила Татар, король казав зупинити війну. Поляки рішили ждати, аж прийде трицять тисяч московського війська, яке цар обіцяв дати Польщі на приборканє Дорошенка. Аби Дорошенкови не помагали лівобічні козаки, Поляки донесли до Москви, що лівобічний гетьман, Многогрішний потайно помагає Дорошенкови.

Між козацькими старщинами в Батурині були московські підлизи. До них прийшов з Москви потайний приказ, щоби при помочи московських стрільців, що стояли в Батурині, спіймали гетьмана та приставили його в Москву. Зрадники і московські стрільці бояли ся зробити се явно. Козацтво стояло за Многогрішним і Дорошенком. Було би перебило їх. Вони рішили гетьмана викрасти. В ночі проти тринацятого марта (1672) заговірники взяли московських стрільців і прокрали ся до замку. Перед спальнею гетьмана не було ніякої сторожі. Гетьман спав твердим сном. Один всунув сплячому в рот хустину, аби не кричав. Інші захопили Многогрішного, звязали і закутали в килим, що лежав розстелений на землі. В вузкій уличці за замковим садом стояли сани. Туди понесли закутаного і по-

клали на сани. Прикрили кожухами і повезли.. аж до Москви. Там гетьмана та його брата взяли на тортури і обох засудили на смерть. Гетьман вже поклав був голову на колоду, коли надбіг царський гонець з помилуванем... на Сибір. Підчинені Москві лівобічні полки проголосили гетьманом Самійловича.

* * *

Настя виряджала в похід свого чоловіка, Юрка Смолина. Саме тоді Юрко став Небулівським сотником. бо батько Насті щось нездужав, та зложив сотниківство. До сотні, що пристала до Дорошенка, прийшов приказ іти на Ладжин, де розтаборились були Ляхи з Ханенком. Настя не ломила рук, ні плакала пращаючи Юрка. Тоді всі козачки вже були звичні до того, що їх батьки, мужі, сини і брати жили більше в таборах, під блакитом неба, ніж дома під рідною стріхою. У власній хаті козак тоді був лише гостем і то лише десь-колись. До того Настя стала вірити в того, чим Юрко все потішав її жартуючи... Що він характерник, якого не імаєсь ні куля, ні шабля. Вже не в одній був скрутї, та все вийшов ціло. Юрко вже вийшов з хати і сідав на коня, коли вона вхопила його за рукав і задержала.

„У тебе щось на умі, та не знаєш, чи казати мені,“ промовив Юрко, бачучи, що вона, немов зацукалась. „Кажі, серце... Може хочеш сказати се, що кожда каже: „вертай скоро!“

„Нї, не тото. Я знаю, що не скоро вернеш. Гетьман іде на Польщу, щоби відвоювати Червону Русь. Сего не зробить ні до місяця, ні до року. Саме тому я хотїла би знати... Ну... та хотїлаб знати, як охрестити. Тото буде незабаром, а з хрестинами годї ждати, аж ти повернеш.

Юрко розсміяв ся.

„Що я про се не погадав! Але тут нема що довго думати, та перебирати. Дай йому імя мого гетьмана... Петро.

„Кажеш, дай „йому“. А як то буде вона?

„В моїм родї ще таке не було, аби на світ прийшла спершу дївчина. І тато і мама казали, що як у них, так і у їх дїдів та прадїдів все був перший хлопець.

Дівчата приходили пізнійше. Так само було в твоїм роді. Спитай тата й маму.

„Але як у нас буде навпаки?”

„Не говори мені того! Буде Петрусь. А годуй його добре, аби був крепкий та годен козак!”

Юрко сів на коня і свиснув. Сурми заграли і сотня рушила ристю. За нею ішли вози з гарматами, з харчами. Настя стояла в воротах, аж послідний віз щез за скрутом.

* * *

„Ой ти поїхав, мене понехав. А я бідная плачу..“ співала Настя, колишучи Петруся. Замовкла, бо хтось застукав до дверей. На порозі станув Кіндрат, козак Небулівської сотні, що пішов був разом з Юрком. За ним всунувсь в світлицю старий сотник, сотникова і, трохи не вся челядь. Всі хотіли, таки зараз знати, які привіз новини. Що про самого Юрка не привіз ніякої лихої вісти, Настя здогадалась доразу, бо Кіндрат увійшов у світлицю підсміхаючись. Став оповідати „з кінця“. Розповів, як то Дорошенкові козаки розбили на прах Ляхів і Запорожців Ханенка біля Ладижина і як брат гетьмана, Грицько знівечив польське військо на Батогських полях. Тут до побіди причинилась головно сотня Юрка. Коли надійшла турецька потуга під проводом самого султана Мугамеда четвертого, Турки обложили Камянець. Дорошенко пішов на Львів. З ним були також відділи турецькі, татарські, молдавські і семигородські. Дорошенкові сили вже заволоділи львівським замком, та стали з гармат валити на місто, коли з Бучача, де тоді була головна турецька сила разом з султаном, прийшла вість, що дня смого жовтня Польща підписала договір, в котрім відступила султанови всю Дніпрянщину і Західну Україну аж по ріку Липу. Через той мир Дорошенко вже залишив добувати Львів і відійшов до Жванця, де задержавсь був султан, повертаючи з під Бучача. Відвойовані від Польщі землі султан лишив під булавою Дорошенка, та ще й обіцяв, що на рік возьме, і передасть йому решту Червоної Руси і цілу Лівобічну.

„Коли другий похід буде аж на рік, то чому Юрко не навідаєсь до свого Петруся? Ще його не бачив,“ спитала Настя.

„Через те й вислав мене до вас, бо гетьман не пускає його. На тім боці погано. Ляхи не виводять з України своїх військ, хоч бучацьким миром зобов'язались були до сього. Чернь і Запороже далі проти гетьмана. Тепер вже й лівобічний гетьман з Москалями важать на Правобічну. Турецька поміч непевна. Татари більше шкодять гетьманови, ніж помагають. Страшно нищать Україну. Край пустіє, бо народ утікає натовпом на наш бік та тягне далше ід сходуви. Уздовж і у попереk одна велика руїна Гетьман в розпуці.

„Аби лиш, неприведи Господи, не пішов під польського короля!“ замітив старий сотник.

„Сего він не зробить. Казав, хоч би тому, щоби українські землі не були розділені між дві держави. Як наші землі будуть в купі, то нам ніяка біда нічо не зробить. До того, тота частина, котра пішла би до Польщі, пропала би для нас на вічні віки. Гетьман не раз і не два казав нам, що як турецька протекція не зломить Польщу до решти і як не дістане під свою булаву ще й Лівобічну, то він віддасть Україну назад під протекцію московського царя. Він вже переказував про се до Москви, але жадав, щоби цар запряг, ні Правобічну ні відвойовану від Польщі частину Червоної Руси не віддавати Ляхам.

* * *

Се, про що Кіндраї говорив в Небулові, стало ся. Дорошенко написав до Січи, що рішивсь віддати Правобічну під царську протекцію. Нехай запорозька старшина пришле послів, то він передасть їм булаву.

Дорошенко призвав до себе Юрка. Перед ним на столі стояла срібна коробка викладана перлівницею.

„Поїдеш до Львова. Перекажи Брацтву, що чернь, збаламучена хлополапами, зломилла нашу силу. Через те й ми, не то, що не здужаємо взяти під одну булаву решту Західної України, але й не годні удержати того, що вже взяли. З тої скрути, в яку попада Правобічна, є нині лиш два виходи. Оден веде під царя, другий під Польщу. Москаль, правда, загадав вигубити тоту часть нашого народу, що з матерних грудий виссала думку єдности, думку державности України. Але, хоч би й знівечив козацтво, то всего народу Москаль не

винищить. Москаль, хоч погана порода, всеж таки порода людська, з людською, не звірською душею. І московська віра не така, аби Українець зміг перейти на ворожу віру, та через те на віки пропасти для власного народу. Не його сини, то внуки повернуть. Колись нарозумить ся й наша чернь. Тоді Україна, без ніякої війни відділить ся через ніч від Московщини, так як від яблінки пристигле яблуко.

„Не боїте ся того,“ спитав Юрко несміло, „що Москва, як возьме від вас Правобічну, то віддасть її Польщі? Між ними є Андрусівська' угода.

„Думаю, що не дасть, бо тепер Андрусівської угоди вже нема. Я звалив її. Правобічна і часть Західної України тепер не власність Польщі. То краї царгородського султана. Московський цар возьме край не від Польщі лиш від Турка. Що цар возьме від Турка, то сего ніякий договір не зобов'язує його віддавати Польщі. З сего, правда, може вийти війна між Польщию і Московщиною. Я, очевидно, хоч складаю булаву, не буду сидіти загірч. Буду працювати, аби Московщина взяла ще решту Західної України. Перекажи, щоби Брацтво, наша шляхта і наше міщанство в Червоній Русі вислали до Самійловича і до Москви послів. Нехай жадають... не просять, але жадають, щоби взяли, та під булаву гетьмана України дали всю Червону Русь. Аж тоді, коли се стане ся, і опісля від Московщини відділить ся Дніпрянина, то разом з нею і Дністрянина опинить ся на волі, під одною булавою. Аж тоді нехай Братчики добудуть з тайника Святоволодимирську булаву, та дадуть її гетьманови Соборної України.

До Львова Юрко мусів пробиратись, мов той злодій крізь край зруйнований, повний всяких небезпек. Треба було проховзуватись проміж татарські чамбули, ватаги пліндруючої черни, відділи польських війск. Не раз і не два був в такій скрутї, що здавалось, пропав і скарб його і він сам. Але якось, чи мав щастє, чи вів його святий, котрого мощі затворено в булаву, дібравсь до Львова. Повертаючи, їхав на безбач, бо їхав як голій, що розбою не боїть ся. Тому дома станув скорше, ніж сам сподївав ся.

Хоч вернув до любої та вірної дружини, хоч утішив ся синком, котрого вперве побачив, не веселі були перші його дни в Небулові. Аж тепер, коли труди, не-

безпеки та весь гамір війни були за ним, в його думках виринуло все те, за що вони бороли ся; все те, чим тота війна скінчила ся: Весь край... одна руїна. Народ знівечений, а величава будівля української держави, яка стояла вже майже готова під дахом, також завалилась. Ходив так пару днів, з кута в кут, мов сновида.

„Чи ти, любий, вже нічо в світі не маєш більше, як тоту Україну?“ спитала Настя, кладучи йому руку на плече. „Коли вона пропала, то жий для тих, що тобі лишили ся. Чи тобі Петрусь менше милий, ніж тото що минуло ся?“

„Не пропало, не минуло ся! Ми жилавий народ. Ще ми обоє дожиємо того, що над нашими степами блисне булава... тота, котру бережуть Братчики у Львові. А ні, як не ми, то наш Петрусь.“

Юрко вхопив дитину обіруч і підніс високо, аж під стелю.

„Слухай Петрусю! Як вже будеш Петром, то понесеш за гетьманом бунчук і гукати меш:“

„Одеґ гетьман, одна булава від Кавказу аж по Татри! Ура!..“

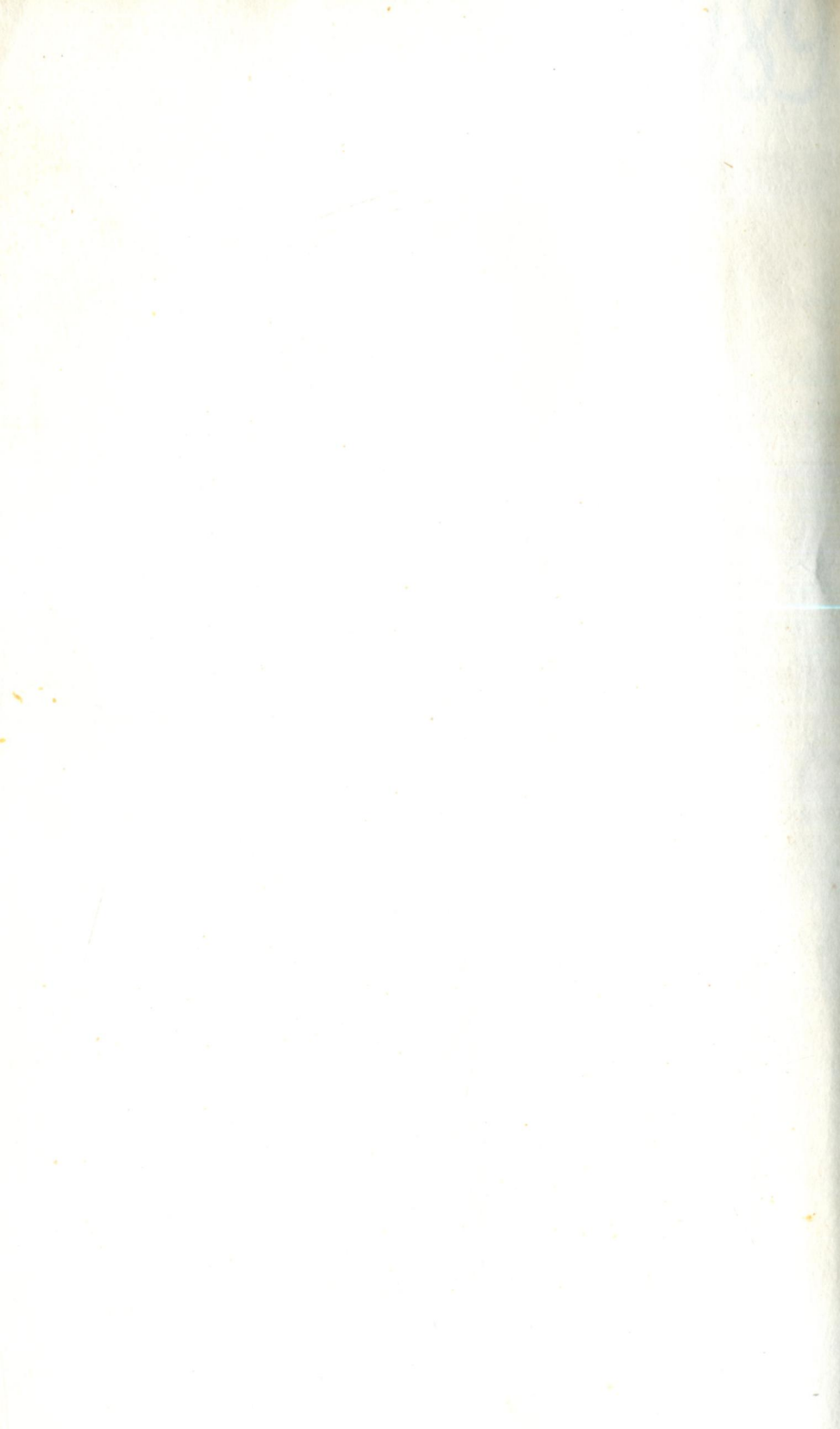

~~3,20~~ (1987p)

20k.

B4895

B 4.895